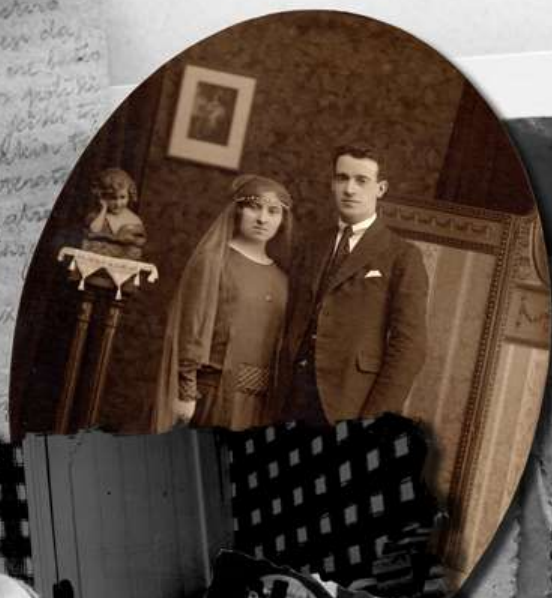

Arzelus Toledo'tar Ander "LUZEAR"

1898-1949

Arzelus Toledo'tar Ander

«LUZEAR»

1898-1949

Jonan Zinkunegi Arzelus

Idazlana:

Jonan Zinkunegi Arzelus

Idazkera:

Neuk idatzitakoa batuan egiten saiatu naiz, baina aitonaren eta garaikoaren idatziak berak idazten zuten eran utzi ditut. Besteenak ere zeuden bezala utzi ditut, ez dut ezer zuzendu.

Argazkiak:

1943 tik aurrerakoak bere seme Andoniren artxibotik gehienak, zaharragoak bere alaba Amalaren albumetakoak.

Agiriak:

Amalek zainduta bere bizi guztian, azkenik nire eskuetara iritxi ziren eta sailkatu ondoren, gehienak gure artxiboan jarraitzen dute eta beste batzuek "Sabin Arana fundazioan" daude gaur egun.

Bestalde, ondoren doazen lanetan baliatu naiz: Amalaren LUZEAR liburuxka, Luzearen iloba XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en; Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan, JAVIER DÍAZ NOCI: Euskara irratan: Gerra aurreko lehenengo urratsak; KOLDO ORDOZGOITIK 1932-2012 Euskara hegaz. Erabili ditut ere berarekin Burgosen preso izandako: Mañulek bere Diarioan «Gudaris y rehenes de Franco»; Ramon de Galarzak bere oroimenetan eta Koldo Mitxelenaren elkarrizketa batetik.

Hauetaz aparte, Interneten bidez, bere idazlan asko bildu ditut ere.

Muntaketa:

Jonan

Inprimaketa:

Madrilgo GRUPO RGA PRODUCCIÓN GRÁFICA & PUBLICIDAD, S.L. inprimategian.

Eskerrak:

Liburua osatzeko, ikerketetan erabili ditudanen erreferentziak eta, zatika, liburuxkan sartu ditudanak bertan ere aipatzen ditut, Amalek berak gordetako paper guztiak erabili ditut noski hau osatzeko eta, "Euskal Eснаlea", eta beste aldizkari eta egunkari zahar batzuek, El Día, D.V. etab. egindako lanak ere, beste batzuen artean, erabili ditut.

Eskerrak denoi.

Bilbon, 2022go uztailak 28an

AURKIBIDEA

GAIA

AURKEZPENA "ARZELUS" abizenaren jatorria	
"TOLEDO" ABIZENAREN JATORRIA	
GURASOAK	
IKASKETAK, 1914 arte	
EZKONGAIETAN	
EZKONTZA, 1923	
LEHENENGO IDAZLANAK	
ARGIA	
TXISTU	
EL DÍA	
EGUARRI ABESTIA – GIBELAUNDI - EGI AZKO JAINKOA "EL DÍA"n	
ABERTZALETASUNA ETA EUZKERAZALETASUNA	
EUSKAL IRRATIA 1932	
POXPOLIÑAK	
ANTZERKIA	
ANTZERTI EGUNA	
HITZALDIK	
EGUARRI ABESTIA BERRARGITARATUA	
EL LIBRO DE ORO DE LA PATRIA	
EUSKALTZALEAK - EUSKO IKASKUNTZA	
EUSKAL EDESTIA	
BERTSOLARITZA	
EUSKAL IDAZLE BATZARRA ("Aberri"ri omenaldia), 1933	
1º EUSKAL IDAZLE BATZARRA - Elgoibarren, 1933	
2º EUSKAL IDAZLE BATZARRA - Mutrikun, 1935	
POLITIKARIA-EAJ 1930-1949. ESTATUTUA, 1936	
GUDA GARAIA, DONOSTI-ZARAUZ-LEKEITIO-BILBO, 1936	
GUDA GARAIA BILBON, (Eguna, Radio Bilbao, E.G. Egunerokoa...)	
ESPETXETAN: DUESO, LARRINAGA, BURGOS 1937-1943	
ARZELUSTAR ANAI-PRESOEN ARTEKO GUTUNAK	
DUESOKO ESPETXERATUEN ERESERKIAK 1937KO	
ABESTIAK	
KILKIR ABESTIA (Eresidun antzerkia)	
EUSKERA IKASTEKO (Verbo alemán)	
ESPETXEKO ORFEOIA	
BERTSO BERRIAK KARTZELATIK JARRIAK	
BI LANTXO ERDERAZ	
HIRU FUSILATUEN AZKEN ESKUTITZA	
RAMON DE GALARZAK KONTATUTAKOAK	
ESPETXETIK IRTEERA	
DONOSTIA-MADRIL-DONOSTIA 1943-1946	
DONOSTIAN BERRIRO 1944	
IPARRALDEAN	
EBBko LEHENDAKARIORDEA	
RADIO EUZKADI IRRATIA	
AMALAREN EZKONTZA	
LOURDES 1948-1949	
BERE AZKEN IDAZLANAK; AZKEN ANTZERKI TALDEA IPARRALDEAN	
PARISEN EBAKUNTZA	
AZKEN GARAIA	
LUZEAR OROIMENEAN	
BILBON, SAN ANTON ORFEOIAK OMENALDIA	
DEIAn, EAJ 100 URTE; BERRIAN 2003an	
EGUARRI ABESTIA EIZEEK	
HIRUTXULOKO HITZA	
EHUN URTE - OMENALDIA 1998	
AZPEITIN ANTZERKI TOPAKETAK 1998an	
ANDER ARZELUS "LUZEAR" PLAZA	
LABUR-BILDUMA	
BERE IDATZI ETA BESTE ERATAKO JARDUERAREN ZERRENDA	
AMALIA OROIMENEAN	

Orrialdea

01-02-03
04-05
06
06-07-08
09
10
11
11-12
12
13-14-15
14-15
16-17
18-19-20-21
22
23-24-25
26
27-28
29
30
31
32
33
34-35
36
37-38
39
40
41-42
43-44-45
44
45-46
47
48-49
50-51
52
53
54
55
56
59
60-61
62-63-64-65-66
67
67
68
69
70-71
74-75
76-77-78-79
80-81-82
83-84-85
86
87 ; 88
89
90
91-92-93
94
95
96
97
98-102

AURKEZPENA

Ander Arzelus Toledo, (Andrés Manuel Arcelus Toledo zen izen abizen osoa, garaiko grafiarekin idatzita), Donostiako Alde Zaharrean jaio zen, 1898ko abuztuaren 15ean.

BATAIO Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Andrés Manuel
Abizenak:	Arcelus, Toledo
Data:	1898-08-16
Aita:	Andrés, Arcelus, Artola
Ama:	Nazaria, Toledo, Gorriti
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	Parroquia Santa María del Coro, en DONOSTIA
Izenburua:	13º Bautismos
Folioa/Orria:	59r

Anderren aitaren bataio agiria

Ander 1934an

“ARZELUS” ABIZENAREN JATORRIA

“Arzelus” abizenaren jatorria Errezilen dago baina ez da agertzen jatorriz era horretan, nik aurkitutako asaba zaharrenaren bataio-agirian, 1595 ean, Pedro “Arçalluz” eran agertzen da, hau da abizena XVI mendean idazten zen eran.

BATAIO Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Nombre:	Pedro
Apellidos:	Arçalluz, -----
Fecha:	1595-10-20
Padre:	Pedro, Arçalluz, -----
Madre:	-----, -----, -----
Observaciones:	-----
KOKAPENA	
Fondo:	San Martín de Tours, en ERREZIL
Título:	2º Bautismos
Folio/Página:	75

Hau da aurkitutako asaba zaharrenaren bataio-agirian agertzen dena: “Pedro Arçalluz”, itxuraz garai haietan amak etzuten axolarik

Anderren aita, Andrés Eufemiano Arcelus Artola, jaiotzez sendi honetako lehenengo donostiarra izan zen 1876ean, honen bataio agirian **“Arcelus”** abizena agertzen da lehenengo aldiz sendi honetako bataio agiri batean. Hau jatorrizko “Arçalluz”en aldaketa bat da, arrazoiak ez daude oso argi, elizetako liburuetan idaztean, apaizaren nahasketen ondorioz izan ohi ziren aldaketak, seguraski bakoitzak ahotsez esaten zizkieten abizenak eta haiek ulertu hala idatzi...

Ezkontza Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Senarra:	Alexandro, Arcelus, Landa
Emaztea:	Francisca Ygnacia, Ondarra, Aramendi
Data:	1840-01-07
Oharra:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Sebastián de Soreasu, en AZPEITIA
Izenburua:	8º Matrimonios
Folia/Oria:	250 rº

BATAIO Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Andres Eufemiano
Abizenak:	Arcelus, Artola
Data:	1876-01-20
Aita:	Joaquin, Arcelus, Ondarra
Ama:	Jacinta, Artola, Gabarain
Oharra:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	Basílica de Santa Maria del Coro, en DONOSTIA
Izenburua:	5º Bautismos
Folia/Oria:	252v

Gure sendian lehenengo aldiz “Arcelus” Azpeitian agertzen da 1840an ezkontza-agiri batean eta 1876an lehenengo aldiz bataio agiri batean Donostian.

Ala ere ez da agiri hau **“Arcelus”** abizena lehenengo aldiz agertzen dena sendi honetan, lehenago, 1840an Andres Eufemianoren aitona, (Anderren birraitona) **“Alexandro Arzalluz Landa”**ren ezkontzako agirian ere agertzen da, bera Errezilen jaioa zen 1813an eta 1840an Azpeitian ezkondu zen, San Sebastian de Soreasu eleizan, eta agiri horretan agertzen da lehenengo aldiz **“Arcelus”** eran idatzita abizena: “Arzalluz”etik “Arcelus” era aldatzen diote abizena elizako liburuan.

ARZALLUS etik ARZELUS era

Horren ondoren nahasketa ugari dago: bere semeak Azpeitian jaio ziren eta beren bataio-agiritan **“Arzallus-Ondarra”** eran agertzen dira.

Bataio Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Jose Joaquin Maria
Abizenak:	Arzallus, Ondarra
Data:	1845-10-09
Aita:	Alexandro, Arzallus, Landa
Ama:	Francisca Ygnacia, Ondarra, Aramendi
Oharra:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Sebastián de Soreasu, en AZPEITIA
Izenburua:	15º Bautismos
Folia/Oria:	21 vº

Donostiara bizitzera joan zen lehenengo “Arzelustarra”, Anderren aitona

Honen semea, **Jose Joaquin Maria “Arzallus-Ondarra”** izan zen sendi honetan Donostiara bizitzera joan zen lehenengoa, bertan 1870-07-04ean ezkondu zen Artola Gabaraindar Josefa Jacintarekin Santa Maria parrokiari eta bere abizenak ezkontzako agirian ere aldatu zizkieten eta **“Arzallur-Ondarra”** agertzen da. (Nahasketa hau elizako agiriak digitalizatzean erindako akats bat ere izan daiteke).

Ezkontza Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Senarra:	Jose Joaquin Maria, Arzallur, Ondarza
Emaztea:	Josefa Jacinta, Artola, Gabarain
Data:	1870-07-04
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	Santa María del Coro, en DONOSTIA
Izenburua:	3º Matrimonios
Foliaa/Orria:	146 vº

Arzelustarren sendiko Donostiako lehen ezkontza-agirian **"Arzallur"** agertzen da

1870 ean ezkontzako argazkian

Hemendik aurrera, hauen semeen bataio-agirietan lehenengo aldiz "Arcelus" abizena agertzen da, adibidez Andres Eufemiano, Amaleren aitonaarenean.

BATAIO Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Andres Eufemiano
Abizenak:	Arcelus, Artola
Data:	1876-01-20
Aita:	Joaquin, Arcelus, Ondarra
Ama:	Jacinta, Artola, Gabarain
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	Basílica de Santa María del Coro, en DONOSTIA
Izenburua:	5º Bautismos
Foliaa/Orria:	252v

Andres Eufemianoren ondorengoek "Arcelus" erabiltzen jarraitu dute, grafia ezberdinekin adarraren arabera: "Arce-lus" "Arzelus" edota "Artzelus", baino Andresen anaien batek behintzat berraldatu zuen "Arzallus"era eta horrela erabiltzen jarraitu dute adar orretako ondorengoak.

Andres Eufemiano, Anderren aita, 1897-10-07an, Toledo Gorriti'tar Nazarirekin ezkondu zen Donostian, San Ignazio elizan.

Andres Eufemiano eta Nazariren ezkontza-agiria 1897an

Ezkontza Agiriaren Laburpena	
IDENTIFIKAZIOA	
Senarra:	Andre Eufemiano, Arcelus, Artola
Emaztea:	Nazaria , Toledo, Gorriti
Data:	1897-10-07
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Ignacio de Loyola, DONOSTIA
Izenburua:	1º Matrimonios
Foliaa/Orria:	138 rº

“TOLEDO” ABIZENAREN JATORRIA

Toledo Gorriti'tar Nazari, Anderen ama zen, Donostian jaioa 1879-08-04an. Bere aita, Toledo Aramburu'tar Rufino Astigarragatarra zen eta ama, Gorriti Muguerza'tar Victoriana Zumaiaarra.

Hauek 1861ean Bittoriren herrian, Zumaian ezkondu eta Donostian bizi izan ziran, bertan jaio zen Nazari.

<i>EZKONTZA Agiriaren Laburpena</i>	
IDENTIFIKAZIOA	
Esposo:	Rufino, Toledo, Ascarreta
Esposa:	Victoriana Josefa, Gorriti, Muguerza
Fecha:	1861-11-04
Observaciones:	-----
KOKAPENA	
Fondo:	San Miguel Arcángel, en Artadi - ZUMAIA
Título:	1º Matrimonios
Folio/Página:	24 rº

Anderen amaren gurasoak, bere aitona amonak

<i>Bataio Agiriaren Laburpena</i>	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Nazaria
Abizenak:	Toledo, Gorriti
Data:	1876-08-04
Aita:	Rufino, Toledo, Aramburu
Ama:	Victoriana, Gorriti, Muguerza
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Vicente Mártir, en DONOSTIA
Izenburua:	16º Bautismos

Anderen ama, Nazari Toledo

Oso atzerantz joan behar da “Toledo” abizenaren jatorriaren berri izateko, 11 belaunaldi atzerago, hor aurkitzen ditugu 1616 eta 1618an bi “Juan Toledo” izenarekin Amezketan, “Toledo auzoan”. Gaur egun hor jarraitzen dute hiru baserriak, Toledo “bitartea”, “goena” eta “saletxea”, bi, berriztatuta eta bat berriztatze lanetan hari ziren 2012an.

<i>Bataio Agiriaren Laburpena</i>	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Juan
Abizenak:	Toledo barrena, Aguirre
Data:	1618-02-02
Aita:	Juan, Toledo barrena, -----
Ama:	Catalina, Aguirre, -----
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Bartolomé, en AMEZKETA
Izenburua:	1ºº Bautismos
Folia/Oria:	13 rº

<i>Bataio Agiriaren Laburpena</i>	
IDENTIFIKAZIOA	
Izena:	Juan Lopez
Abizenak:	Toledo, Aguirre
Data:	1616-11-06
Aita:	Martin, Toledo, -----
Ama:	Maria, Aguirre, -----
Oharrak:	-----
KOKAPENA	
Fondoa:	San Bartolomé, en AMEZKETA
Izenburua:	1ºº Bautismos
Folia/Oria:	11 rº

Ez dakit ziur zein izango zen hauetan sendikoen asaba, baina bietakoren bat izango zen seguru.

Toledo bitartea 2012an

Toledo Saletxea" berriztatze lanetan, atzean "Goena"ren teilatua zatia, 2012'an

Hauen ondorengoak Amezketatik kanporatu ziren eta Abaltzisketa, Hernani eta Astigarragatik pasata Rufino 1861an Donostian ezkondu zen eta alde zaharrean jarraitu zuen bizitza, bertan izan zuten sendia eta 1864ean Nazari, Anderren ama jaio zen.

Abizen honetzaz, 1996an bere iloba Dunixik, hau bidali zion Anderren alaba Amaleri:

Nere aitak egunkari zati batean, artikulua au zeukan moztuta. Ze egunkaria zen? Ze egunetakoa?

Ori pixka bat argitzeko artikulua onen atzean azaltzen dira pelota partidu batzuk eta bat, adiezagaria izan liteke "El domingo, en el Gros.- A las once de la mañana. Semifinal nacional manomanista: Acarregui contra Arriarán, sacando ambos libremente."...

Irun-en 1996ko Apirilaren 21ean

Dunixi Arcelus Sagardia Toledo

*Nazari Toledo Garriti
1876-08-04 / 1931-06-25*

(Oharra: Acarreguik hiru final jokatu zituen, 1946, 1950, 1951n, etzuen batere irabazi eta Arriaranek berriz 4 final jokatu zituen bi irabaziaz, 1955 eta 1956an eta bigarren gelditu zen 1957 eta 1958an. Beraz datu horien arabera, 1955 urtea izango zen egunkari horren data, g.g.b.)

¿ Es vasco el apellido Toledo?

Consulta. — Desde Bilbao, Javier Goena pregunta: "¿Es vasco o no el apellido Toledo?"

Respuesta. — De suyo, a primera vista, no parece vasco, aunque lo sean, sin duda alguna, los que llevan este apellido en nuestro país. De todas suertes, en el "Nomenclator de la provincia de Guipúzcoa" editado hacia el año 1864, se puede ver que en Guipúzcoa existen los siguientes caseríos de nombre "Toledo": dos en San Sebastián, los llamados "Toledo-bea" y "Toledo-goya". Y tres caseríos más en Amézqueta: "Toledo-bitartea", "Toledo-goena" y "Toledo-saletxea".

A veces se dan en Guipúzcoa nombres que no parecen originarios del país para designar caseríos: en Régil tenemos un caserío "Portugal"; en Zumaya y en Alza existen los caseríos que se llaman "Miravalles"; hay un "Montefrío" en Hernani; un "Babilonia", un "Burgos" y un "Fortaleza", en Oyarzun. El nombre Guerra es también bastante frecuente, aunque parece demostrado que es una corrupción de Aguerre, de Aguirre.

De cualquier forma que sea, el apellido Toledo es corriente y muy usado en Guipúzcoa. Tal vez el "Seminario de Lenguas pre-románicas", que se reúne en la Diputación de Guipúzcoa, llegue con el tiempo a descomponer la raíz de este apellido, penetrando también las variaciones fonéticas que al cabo de los tiempos haya podido experimentar esa voz. Porque pocos, por ejemplo, y los casos podrían multiplicarse, reconocen el Enciso en Anzizu, el apellido Xabier en el Echeverría originario, el Narváez en Narbaiza, el Idiáquez en Idiakaitz.

Los Toledo de Amézqueta probaron su hidalguía en aquella misma villa a mediados del siglo XVII, lo cual indica, normalmente, que desde mucho tiempo atrás vivían Toledos en Amézqueta. La mayoría de los Toledo que hay en Guipúzcoa proceden de aquella villa, y, por lo tanto, pueden preciarse de su viejísima raigambre guipuzcoana. La casa Toledo, de Amézqueta, tiene escudo. Es de sinople, es decir, verde, con un castillo de plata.

GURASOAK

Bere aita, Andres Arzelus (Andrés Eufemiano Arcelus Artola), hau ere donostiarra zen, familia oneko semea, kontratista (beste ofizioen artean) eta zaletu mailan oso pilotari bikaina. 1897ko urriaren 7an Naxari Toledo Gorriti andereño donostiarrarekin ezkondu eta hamaika seme-alaba izan zituzten. Andres, bikotearen lehen semea izan zen. San Jeronimo kaleko 23.an (Hilabete batzuek zituela kale beheko 21 era joan ziren) beraz, ez zen inoiz saltsarik falta izan, urteak pasa ahala gero eta gehiago baitziren mahai ondora bildutako seme-alabak.

Arzelustarrak Donostiako lehenetariko bizkaitarrak, hots, Sabino Aranaren irakaskuntzen jarraitzaileak izan ziren.

Abertzaletasunarekin lotutako jaietan, San Jeronimo kalera begiratzen zuten balkoiak ikurrinez eta apaingarri gorri, berde eta zuriez betetzen ziren. Arzelustarren etxeko balkoien itxura ikusgarria Donostiako historia txikira pasa da, oraindik bai baitago Gipuzkoako hiriburuan kolore esanguratsu haietaz gogoratzen denik.¹

Bere lehenengo argazkia

IKASKETAK

*Ikasketak, Aldapeta'ko "Marianistas"etan egin zituen. Ikasle mailan, langilea eta argia izan zen. Bertan izan zituen notak bikainak izan ziran benetan, ohorezko aipamen ugari jaso izan zituen.*²

Ondoren Ingeniaritzako ikasketak egin nahi izan bazituen ere ez zuen horretarako aukerarik izan. Familia gero eta zabalagoaren behar ekonomikoak lanean lehenbailehen hasteraultzatu zuen, eta 16 urteekin Donostiako Udal Kutxan sartu zenean Andresen soldata oso lagungarri izan zitzaien familian.¹

Lehenengo jaunartzean

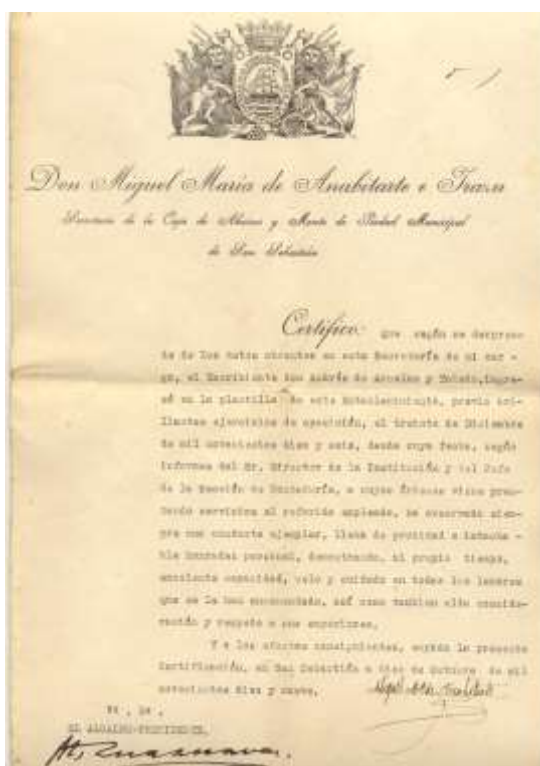
¹ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

² Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

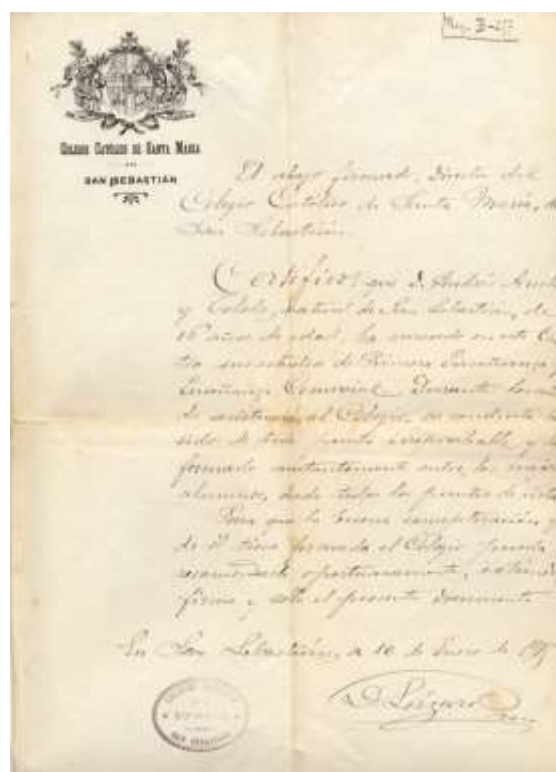

Ander ikasle argia eta langilea izan zen Marianistetako ikastetxean, eta behin baino gehiagotan azaldu zen Ohorezko Koadroetan eta antzekoetan. Ikastetxe hura oso ospe handikoa zen, eta ikasleen uniformeak benetan dotorea

Guda ondoren, eta beste lan batzuetan aritu ta gero, Lanfus jauna, kutxako zuzendari zeinaren medioz berriro kutxan lanean jarraitzea lortu zuen, bertan haritu zen 1946an poliziak bere bila joan eta erbestera behar izan zuen artean. Baina honetaz aurrerago harituko naiz.

Kutxako ziurtagiria 1919-10-10

Eskolako ziurtagiria 1915-01-10

- 1.- Marianistasetan ikasketak bukatu ondoko ikasketen eta bere izaeraren ziurtagiria 1915-01-10ean.
- 2.- Donostiako Kutxako ziurtagiri bat 1919-10-10ean.

ESKOLAKO NOTAK

Ikasketetan izan zituen notak bikainak ziren benetan, ohorezko aipamen ugari jaso izan zituen.

EZKONGAIETAN

Amalia Arrieta Zunda, donostiarra izan arren, bere gurasoak Nafarrak ziren, aita Telmo Arrieta Iruñan jaioa eta ama Teresa Zunda Iturendarra.

Bere aita erdalduna zen, “Carlista” eta “Bizkaitarren” etsai sutsua itxuraz eta bere ama Teresa “euskaldun hutsa” baina, Amalia oso txikia zela, hil zen bere ama eta bere aita eta haren amarekin hezitu zenez, ez zuen bere amaren hizkuntza ikasterik izan txikitan, ezta bere bizi guztian ere, nahiz eta berak “majisterioa” egina izan eta “maistra” bezala haritu, ez zuen hizkuntzak ikasteko iaioitasunik izan. Hala eta guztiz, beren etxean, seme alaba guztiak, euskera izan zuten beren lehen hizkuntza bizi osoan eta Amalia horretan saiatu zen bizi guztian.

Anderrekin harremanak hasita, bere aitari Donostiako “Bizkaitar” sendi ezagunenaren semearekin ezkonduko zela esatea ez zen erraza izango, baina itxuraz bere aita ez zuen oso gaizki hartu berri hura. Geroztik hauen etxean bizi izan zen, bere biloba Amalek dionez bere oroitzapenetan.

1923-1932 EZKONTZA ETA 4 ALABA-SEME

Ander eta Amalia ezkontza egunean 1923an

Ander Arzelus -dagoeneko Luzear bezala ezaguna zena- eta **Amalia Arrieta Zunda**, bera donostiarra izan arren, esan bezala, bere gurasoak Nafarrak ziren, Donostiako Santa Maria elizan ezkondu ziren eta Hondarribia kaleko 22-3^oera joan ziren bizitzera.

Bikoteak lau alaba-seme izan zituzten: **1924-02-19an Amale**, lehenengo alaba jaio zen; **1928-04-06an** bigarrena **Itziar**; **1930-07-20an Ander** eta **1932-09-09an Iñaki**.

Familia zaintzeaz gain, Anderren kezka nagusia euskararen eta aberriaren alde egitea izan zen.

Haatik, anai-arreba talde zabala laster gurasorik gabe geratu zen, aita eta ama pneumoniaz hil baitziren oso epe laburrean, ama 1931-06-25ean 54 urteekin eta aita 1935-01-23an 59 urteekin, oraindik gazte zirelarik. Bitorenek, bikotearen lehen alaba zenak, familiaren ardura nagusia hartu behar izan zuen, beste anai-arrebentzat amarena eginik, dagoeneko ezkondua zegoen Andresek nolabait «aitarena» egiten zuelarik.

Geroago Bitorenek, gerra garaian eginiko lana aipatzekoa da, bera izan baitzen gerrak bete betean harrapatu zituen Andres, Luis, Sabin eta Josebaren alde (azken hirurok armak eskuetan gudari aritu ziren eta gerran frankistek hauek menperatu zituztenean preso edo "langile batailoietan" egon ziren) atsedetik eta eten gabe lagundu zituen pertsona. Familiaren ganako bere *betebeharra* amaitu eta berehala, gerra ondoren Bitorene moja sartu zen. Erabaki berdina hartua zuten gainera, gerra aurretik, Maritxu eta Mirentxu bere ahizpek.³

Amalek, bere liburuxkan, hau dio besteak beste, bere aitak garai hartan bere senidearekiko izandako erantzukizunaz:

Gaur egun bere bi anai, Luis eta Sabin, eta arreba bat, Miren, ditugu gure artean, eta bi anai auengana jo dei garai artako berriren bai jakin natean, Onela diote:

"Zaarrena zan eta guretzat aita bat bezela izan zan", Luis'ek.

"Bai, guretzat, nola esango nuke..., eredua izan zan", Sabin'ek.

Eresia mattatzen ere herarengandik jaso zutela gogoan dute:

"'La Bohème' ia buruz genekin ta..." Sabin'ek.

Oso zintzoa zala diote abo batez. Eta leen esan bezela, eredutzat zutela.

Hau 1998an idatzi zuenez oraindik bere osaba Luis, Sabin eta Miren, Luzearren anai-arrebak, bizirik ziren, gaur egun Amale bera ere ez dugu gure artean jadanik, baina hauen esanak bere liburuxkari esker iritxi zaizkigu.

Amalarekin 1924ko epailean

³ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

LEHENENGO IDAZLANAK

Luzear oraindik oso gazte zenean, eta gorago aipatu bezala, *bizkaitarren* abertzaletasuna nahiko berria zen Gipuzkoan, Donostiako beste gazte abertzale batzuekin bildu eta euskararen eta Euskadiren alde lanean hasi zen.

Donostiako “*Euzko Gaztedi*”k eta GBBk kaleratutako *Gipuzkoarra* aldizkariak “**Luzear**”en lehen idazkiak argitaratu zituen.⁴

1920 urtean, esaterako –hots, kazetariak 22 urteko adina zuenean– emakumeak politikan ere parte hartu behar zuela defenditu zuen sutsuki.

Donostiako abertzaleen buru zen Mikel Urretaren Maria Zulaika emaztea, emakumeen parte hartzea aztertuko zuen batzorde berezi baten buru egin zuten. Batzorde berean, beste burukide batzuen emazteek ere parte hartuko zuten.

1920.eko aipatu artikuluan, Luzear gazteak batzordearen osatzea txalotu eta, bide batez, emakumeek zegokien lekua eskuratzeko aurkituko zituzten oztopoak aztertu eta salatu zituen. «**Ala ere oztopo oyek gaitutako dituzte emakumeak, zailtasun oyek ez bait dute geienetan oinarri finkorik**», zioen kazetariak.

Euzko Gaztediak 1920.eko urrian ospatutako bere bigarren batzarrean, 300 ordezkarietatik 60 emakumezkoak izan ziren, eta beste akordioen artean emakumeak euskal prentsa hedatzeko lan egingo zutela erabaki zuten, euskal prentsa hori abertzalea izan ala ez. **Luzear**en pentsamoldea ezagututa, aipatu erabakiaren alde egingo zuela pentsa liteke.

«**LUZEAR**»: Idazten hasi eta berehala asmatu zuen, orduan ohikoa zen bezala (beharrezkoa ere bai, ez ahaztu diktadurapean zirela), bizitza osoan idazlanak izenpetzeko erabili zuen izenordea: “Luzear”(Arzeluz alderantziz jarria, alegia).⁵

EUZKADI aldizkarian ere aurkitu dut lantxo bat 1923-03-28an, ipuintxo bat da “Gizarajoa!” izenpetuta.

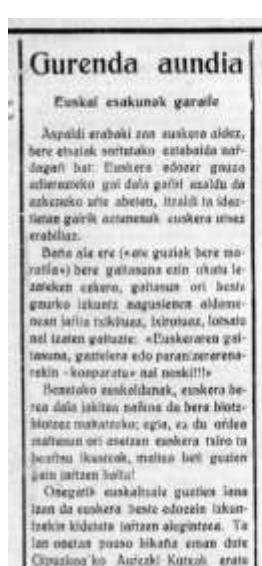
Bertan ere, urte berean azaroaren 20an “Esaldi motz”en txapelketan ,(27 -26 letrakoak izan behar zuten itxuraz) bi esaldirekin parte hartzen du; esaldi bat: “Bi pixoial me eroan dizkiñagu”= (cinco pañales finos hemos llevado); bestea: “Zure moziñak ispel bat jan digu” = (el gato de usted una ostra nos ha comido) “sic”.

(Geroztik 104 aletan agertzen da zerbait berari buruz idatzita, ez dut astirik izan dena irakurtzeko, horretan nabil oraindik)

«**ÁRGIA**» EUSKARAZ IDATZITAKO ASTEKARI BAT

Gipuzkoako gazte abertzaleen garai hartako kezka nagusienetako bat, osorik euskaraz idatzitako aldizkari bat lehenbailehen kaleratzea zen, nahitaezkotzat jotzen baitzuten euskara suspertzeko. 1921.eko maiatzean, **Azkatasuna** izeneko euskal aldizkaria argitaratzen saiatu ziren. «Jaun-Goikua eta Lege-zarra ikurritzapean irtengo da eta ikurriñ orri dagokion bezala Arana-Goiri’tar Sabin’ek euzkotarrai erakutsitako irakaspenak argi eta garbi euzkaldunen artean zabaltzea izango da bere eginkizun nagusia», zioten gazteek *Euzkadi* egunkarian. Aldizkari orrialde bat «emakumezkoen gaiez» izango zela jakinarazi zuten, gainera.

Proiektuak ez zuen, ahatik, aurrera egin, eta euskal aldizkariaren ideia *Argia* asterokoarekin gauzatuko zen, 1921ean. **Luzear**, **Argia**-ren fundatzaileetako bat izan zen Ambrosio Zatarain, Ricardo Leizaola, Gregorio Mujika, Victor Garitaonandia, Ramon Inzargaray eta Jesus Carrerakin batera.⁵

zuen esakun biltzara beren lehen aurkeztu dituzten esakuntzei jarotek. Biltzei orietan nola euskaraz naitz erdian idatzitako esakunak eritien ziren, eta eiderazko 485 esakun txoi- laren euzko-sure 1.411 esakun esakun aurkeztu zitela jakite unak biltze po- der bere algar. (Euzkadi) biltzeak lase- tako gerta. dandela adierazten baitut. Bata erabakia jakin degutetik go- tuztan sartzen ez gertatzen gaitza, nio aro agtada. Batzidei oriera aurkeztu dituzk. ber: nideien bonatu dituzte. Lenengo nolas, amabi esakun edo gongo idatzi dituzte: legerioen, naitz amabira biltzebook: ingur- azas, benekakook. Lenengo nolas lau neri bonatu di- ta: leuzi euzkaldunentzat lan dira: 1/100, 200 lauriko, Garitaonandia'tar Bitor, gure zuzendari jaunak irabazi da, Bostekoa estatu dirgu ta bideki bere gorpuzteok zertat poatu gaiten. —Zuzena, 125 lauriko. Mafika'tar

Erribano, Albita'go adokide onak eta beste biak, 100 ta lauriko. Ota- tiko Lateranda! Alta lileka ta Alta Larakotxoa, gure lagun ta onak abek ere, eraman dituzte. Bigarren malen bi neri ziran, eta ba- ta, 100 lauriko, Garitaon'tar Jon, De- naitarik eta bestea, 75 lauriko, Al- bita'tar Andolin, Sorolizenaik, lase- dituzte. Batak ere onan adokide be- naitenak dirugu. Guen gaitik euskaraz egindako lehen aurkeztu dituzte ta ikur'en do- nez eiderazkoak bato abek, erabat, ahar naitz iraberrit. Zorionak, su- rionak, eta zorionak. Irugarren malen ere 75 naitatik 48 euskal esakuntzetat izan dira. Gu, xpa esan, zuzenaz gaud: Euz- kadiak lre gaitzen agi saketok azaldu beot diru, gauriz maniztas dogu be- rat. Ez uste ain arazo efexa dant gaurak lahar eta aigiro azalzea, ez: saketok gaurak puztuzan azkoz efe- ruzgo izaten da. Biltzeak beraz euz- kaldunak gaitzen irabean euskararen gaitzen beraria nio agioki azaldu di- tan amai araba infor gaitzil, bates ere agtado neri eman beark, nio beste oisiloko gurenda baten bira jarai. LUZEAR

⁴ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «**BIDEGILEAK**»en

⁵ Inazio Mujika Iraolak «**Luzear**» liburuan

1921-1930 herrietako berriemaileen saila

"Euskalerriko berriak", kudeatu zuen Argian.

Ez dakit ausartegia ez ote den esatea zutabe-idazle aurrekaria izan zela Luzear; hurrena daude erreportaje tankerako idazlanak, Lizarrako bilera politikoa dela, Ama Birjina Ezkion agertu dela, Olerti Eguna dela, Antzerti Eguna dela, edo Txirritaren omenaldia dela, han dago Luzear bere aterkiarekin eta beti baten batek autoz eramana edo bere kasa trenaz joanda, ikusi duenaren kontakizun bizia egiten; eta azkenik daude handik eta hemendik hartutako antzerkitxo laburrak, ipuintxoak eta abar berak sortutakoak edo beste hizkuntzaren batetik berak egokitutakoak. Azken horiek gehienbat. Ez dugu ahaztu behar hori dena Donostiako Aurrezki Kutxako lanaz gain egiten zuela. Alegia, Aurrezki Kutxatik ateratzen zuela bizibidea, eta euskarari eskaintzen ziola denbora libreia ia osorik.⁶

...Hura izan zuen Arzelusek euskal idazle izateko aurreneko eskola.

Argiaren zuzendari izatera ere iritsi zen, Bitor Garitaonandia hil zenean (1929), baina denbora gutxiko. Hain zuzen ere, beste proiektu handi batean sartu baitzen buru-belarri.⁴

Horrela ematen du berak, 1931n, Gregorio Mujika hil dela eta, bere irakasleen berri:

"Beste eriotz negargarri batek, Karrera apaiz jaun argiarenak, onen utsa betetzera eraman nindun [Argiara]. 'Anabi'-ri [Augustin Anabitarteri] eskerrak, nere burua euskal elerti bidean arkitu nuanean, nere aldamenen neramatzien bidelagunai begiraturik, neronen ausardiak txunditu ninduan: 'Garbi' (Garitaonandiatar Bitor), 'Elurmendi' (Intzagarai apaiz jauna), 'Jeme' (Mujikatar Gregorio), 'Anabi' bera, 'Egizale'. Baña beingoz ez nuan atzera egin, eta 'Kirikiño' elerti azikeran aurzai bezela izan banuan, oek izan ziran aurrera bideak urratu zizkidaten lagun ikasiagoak. Argian, ditadurako urteak zalantza bizian, ekaitzik gogorrean "oraingo onek zapalduko gaxtiok" esanaz olatu amorratuai begira itxaso erdian larritasunik gorrienak elkarrekin ikusi dituzten arrantzale gizajoak bezela bizitu geranak ezin iñola ere elkar aztu, naiz ta gero, nola ez dakigula, oraindik ere garbi ikusten ez degun eran, elkarrengandik, bat-batean, sakabanatuta arkitu".⁷

TXISTU

1926tik aurrera, borroka pertsonal batean jardun zuen: **Txistu** proiektua, haurrentzako aldizkari bat komikiz eta ipuinez betea, **Argiaren** inprimategian argitaratu eta berarekin batera banatu izan zen, ez eragozpenik gabe, lehenbiziko zenbakia 1927ko urtarrilean agertu zen eta aguro itxi zuten diktadura zela medio, baina errepublikarekin berpiztu zuten. Batzuek diotenez gudaren hasiera arte iraun omen zuen, baina beste batzuek ordez, ez zuela hainbeste iraun diote. Miel A. Elustondok 2020ko ekainaren 10ean BERRIA Egunkarian dionez, 16 zenbaki argitaratu ziren, gaur egun Koldo Mitxelena Kulturunean jasota daude Antonio Zabalaen funtsen artean.⁸

Geroztik, 1935 ean, saiatu ziren beste antzeko proiektu batean, berak "El Día"n idatzitakoaren arabera, honek **"POXPOLIN"** izena zuen eta itxuraz zabaltzeko arazoak izan zituzten. Berak arazo horiek gainditzeko proposa-mena egiten du artikulu honetan:

... "G.B.B.'ko 'Euskal Batzordea'k U.B.B. bakoitzari bialduko dizkio amabostero erri bakoitzean saldu bear diran 'Poxpolin'ak. U.B.B.ak zarpina xentimo ordainduko ditu, ta amarna salduko dituan ez amabostean bein onenbesteko bat irabazi dezake beretzat edota saltzalleari ordaintzeko."...⁷

Ez dakit nola bukatu zuen proiektu onek, ez dut aurkitu honen jarraipena, baina hala ere ez zuen denbora asko irauteko ahalmenik izango zeren guda urtebete geroago hasi zenez.

⁶ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

⁷ «Luzear»ek 1931n

⁸ Miel A. Elustondok BERRIAN 2020-06-10ean

EL DIA

Donostiako egunkaria (1930-1936) aipagarri da, euskararen ghettoa (artikulu garrantzitsuenak erdaraz, bigarren mailakoak euskaraz) apurtzen lehena izan bide zelako - Koldo Mitxelenaaren arabera, Hegoaldean bederen, "Aitzol" en eraginez. Lehen orrialdean agertu ziren euskarazko artikulu franko, nahiz kultura eta bereziki literaturazkoak izan (olerkariak etab.). Albisteak, jakina, gaztelaniaz zetozen, tokian tokikoak-edo ez baziren behintzat.⁹

Bertan "Euskal Orria" ren arduradun jarri zuten Luzear.

"El Día"ko "Euskal Orria" n bere artikuluak argitaratzea ez ezik, eta batez ere, besterenak argitaratzea zuen buruhausterik handiena, eta idazle eginak eta ez hain eginak idazten jartzea izan zuen meritutariko bat. Mutila zen zirikatzen. Zirikatzen ditu idazleak, gehiago idatz dezaten; zirikatzen ditu haurrak, zerbait idatz dezaten; egunkariko linotipistak, akatsik egin ez dezaten; beste egunkarietako iritzi emaileak zirikatzen ditu...

El Día ko zuzendaritza bera ere ez da libre geratzen. Euskarazko orrialde bakarra zeukan egunkariak, eta zazpi urteko bere ibilbidean nabarmen ikusten da zuzendaritzarekin eduki zuen tirabira, alde batetik, "Euskal Orria" euskal orri osoa izan zedin, eta, iragarkiak edo bestelako premiak zirela-eta, ez ziezaioten orri erdia jan; eta bestetik, euskara bere orri-txokotik atera eta lehen plamara eramateko. Euskararekiko konpromiso osoa eskatzen baitzuen:¹⁰

"Itzez buruz gain eginda gaude. Gizonai gizon bezela itz egitea dagokio. Ta garbi esan: euskaltzaleak al zerate ala ez? Ez!? Onela, gauzak garbi, nor norekin gabiltzan jakiteko. Ta ez umeak bagiña bezela gurekin jostaketan ibilli. Jaunak, euskaltzale ezpazerate, jakin dezagun, oraintxe oneraño bete gera ta" (LUZEARek).

Eztabaidak gogoko zituen Luzearrek, eta bero dihardu eztabaidan. Karlisten *La Constancia* eta ezkertiarren *La Voz de Guipúzcoa* egunkarietan argitaratzen ziren iritzi emaileen kontra ari zen sarri askotan. Baina baita *El Día* n bertan edo *Euzkadi* egunkari abertzaleetan agertutako iritzi batzuen kontra ere. Lauaxetarekin badu eztabaida sutsu pare bat, "Gurbindo" rekin beste bat, Orixe eta Lizardirekin ere Euzkadi aldizkarian 27an, eta beste hainbatekin ere bai. Nor zen orduantxe sortzen ari den Euskal Idazleen Batzan sartzeko gai? Batzuek zioten, Lauaxeta tarteko, abertzaleak bakarrik sar zitezkeela delako elkarte horretan; Luzearrek, Lizardi dakar gogora kontrako iritziaren alde egiteko:¹¹

"Aberri errota ibiltzeko, abertzale guzian kemenak bat egiñik ere ez ditugu naikoa. Abertzaletasuna, gurea dana maitasunez zaitzea izanik, euskera, aberri ezaugarririk bizi ta nabarmenena maite duanak, aberri neurri txikian bederik maite du. Ta aberri maitasun apur oiekin, aritxo bat emendik, beste bat andik, errekatxoa osa-tu; errekatxo onen ura beste arenarekin bat egiñik, ibaitxoa; ibai bat, bi, iru ibairen indarra batu ta gure indarrari erantsita, guzien errota ibilaraztea ez ote genuke errezagoo?"

⁹ EUSKAL KAZETARITZAREN SORRERA. KAZETA ETA KAZETARI GARRANTZITSUAK 1945 ARTE (hitzaldia, Nafarroako Unibertsitatea, 2004-II-26) X. Altzibar

¹⁰ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

¹¹ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

“Luzear”en eztabaidarik gogokoena, sutsuena, euskara jakintza bidean eragozpen ikusten zutenen aurka-koa da:

"Ez da munduan jakintza bide izateko gai ez dan izkerarik. Gor-mutuai ere erakutsi bear zaiena, beren izkera (?) bereziz egin bear ko zaie, Fray Luis de Leon-en Odarik ederrenak belarri ertzera esatea alperrika-koa litzaken ezker. Danik eta izkuntzik atzeratuanagatik ere ezin esan leike, beraz, jakintza gaitan eragozpen danik. Gañontzean españeragatik ere berdín esan genezake, doixtar eta parantzetarrek beren izkeratan idatzi oi dituen idazti sakonak, españera utsa dakitenentzat, Castelaren itzaldirik apañena gor-mutu-entzat bezin lokotx uts lirakelako. Euskera, berez, beste edozein izkuntz bezin aberatsa izanik, ez bedi beñere esan jakintza bidean eragozpen danik. Geron buruen gain bota dezagun erru guzia, esan dezagun argi ez degula euskera jakintza-izkera izatea nai, gerok maite ez degulako besterik ez".¹²

Eguarri Abestia osorik «El día» egunkarian.

1931ko martxoaren
15ean hasi eta apirilaren
30ean buka,

Dickens'en "**Eguarri
Abestia**" osorik «El día»
egunkarian argitaratu
zuten.

Eguarri Abestiaren azalak "El Día" egunkarian

Koldo Mitxelenaren esanetan:

Hamasei urte egin gabe, Erreterian. Martxo zen. Epailla. Egunero bezala *El Día* erosi, eta *Euskal Orrian* iragarki hau:

"IGANDEAN asiko gera noski, ingeleratik itzultitako 'nobelatxo' bizi, irakurgarri, labur bat argitaratzen. Ebaki ta jasotzeko eran azalduko da". Jakin-minak egon zen igandea noiz etorriko. Larunbatean beste iragarki bat: "Dollorkeria... Eguarri... Alaitasuna... Illunpea... Kate soñuak... Sorginkeria... Atzo... Gaur... Biyar... Dickens'en 'Eguarri Abestia' biyar ezker 'Euskal Orria'n".

Ordurako hasita zegoen euskal gauzak irakurtzen. *Argia* batez ere. Liburutxoaren bat edo beste ere bai. Baina Dickens... Hainbeste aldiz irakurritako *David Copperfield*en egilea, euskaratuta! Ezin galdu inola ere. Igandean, goizean goiz jaitzi zen egunkariaren bila. Alamedan zabaldu zuen. Aulki batean eserita ikusi zuen orri barrenean, "EGUARRI ABESTIA / Charles Dickens / 'Luzear'ek euskeratua / El Día / 1931 / Donostia". Dickens irudia zetorren aldameneko orrian. Nobelaren hasierarik ez. Ohar bat:

"Gaur asten gera, egunkari au eraberritu genunean agindutakoa, betetzen. Ez degu gure asmoa osoro egiterik izan. Euskal irakurgairik atsegiñenetakoa bat argitaratzekotan baigebiltzan. Baña ori ezin izan dan ezker, beste bide batetik jo degu: arrotz elertietara juan eta idazle ospetsuenen idaztirik gallenenak euskeratzeko gogo biziak garabil. Saio bidez, Dickens, idazle bikañaren ipui bat dakartzutegu. Aur biurturik irakur ezazute biotzikaraz dardar jarri zaitetzen; baña larrientzat ere ikasbide egokirik arkituko dezute aur-ipuitxo azalpean. Zuei dagokizute, saio au atsegin zaizuten ala ez azaltzea: txaloak, izatekotan, idazlearen-tzat bitez... euskeratzalleak ez baitio akats pilla bat besterik erantsi. Gure idazti-zatiak gaurko neurri berean azalduko dira. Ara nola jaso bear dituzuten: Aurrena, guzia ixten duten lerrotatik kontuz ebaki. Gero, ezkerrera daukazuten goitik-berako lerrotxo ortatik goruntz zuenganuntz tolestu (doblatu). Erdi-erdiko lerrotik berriz beste aldera, atzeruntz tolestu. Eta ortan, onela geldituko zaizute gaurko zatitxoa: Ezkerrera idaztia josteko utsunea (El día ta abar diona). Aurrez-aurre, idazti gaña. Atzera tolestuta, Dickens-en irudia. Ta egunero auxa egiten dezutela idazti polit baten jabe zerate laster. Agur ba, ta egunero artu El Día".¹²

¹² "Luzear"ek

GIBELAUNDI

1931.- Urte honetan, urriaren 25ean hasita argitaratu zuen, *“El Día”*ren orrialdeetan, bere lehen antzerkia: **Gibelaundi.**

Lehen orrian honela dio: *“Luzear-ek euskeratutako elkarrizketa. Donostiko Eusko Etxea-n antzestu zan lenengo aldiz, 1929ko abenduan, Santo Tomas egunez”*.

Koldo Mitxelena Kulturunean eta Antzertin ere gordetzen dituzte eskuizkribuak. Bertan ageri da urtea: 1929. Aldaketa nabarmenak daude eskuizkributik *“El Día”*ko argitalpenera.¹⁴

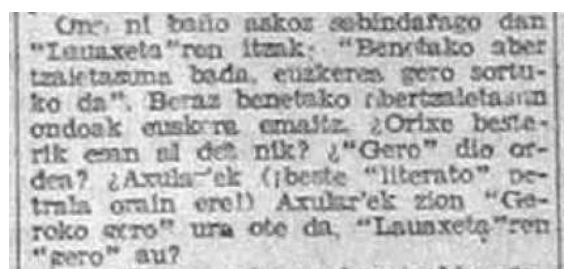
"Egiazko Jainkoa"

1932.- Bertan argitaratu zituen beste bere idazlan batzuek ere, adibidez **"Egiazko Jainkoa"**, hau «Colección Salesiana de Lecturas Dramáticas»etik itzulitako lantxo bat da.

ABERTZALETASUNA ETA EUZKERAZALETASUNA

Lauaxetarekin eztabaidaaren zati bat

Bera hain EUZKERAZALE eta ABERTZALE izanik, bere kezka nagu-sienetako bat zera zan: "ABERTZALE" izan ahal zitekeen norbait "EUZKALTZALE" izan gabe. Bere iritzia "ezinezkoa zela" zen, ez baliteke izan "aberririk" bere hizkuntza gabe, hau da Euzkadik-Euzkera beharrezko zuela "aberria" izateko eta abertzaleak ez ba ziran "euzkaltzaleak" ezin ziren abertzaleak inondik izan. Hori da argi esaten duena bere idatzi guztietan eta abertzale ez euskal-dunek euskera ikastea beren helburu nagusia izan behar zutela zion.

Eusko Etxean batzarra erderaz...

Iako eta aurrera, gehiena, euskaraz egiten jarraitu zuten bere esanetan. Horrelako ekintzekin euskaraz hitz egiten jartzen zituen gehienak.

Gero batzarrak euskaraz egin beharrari buruz izan zuen eztabaidarekin jarraitzen du.

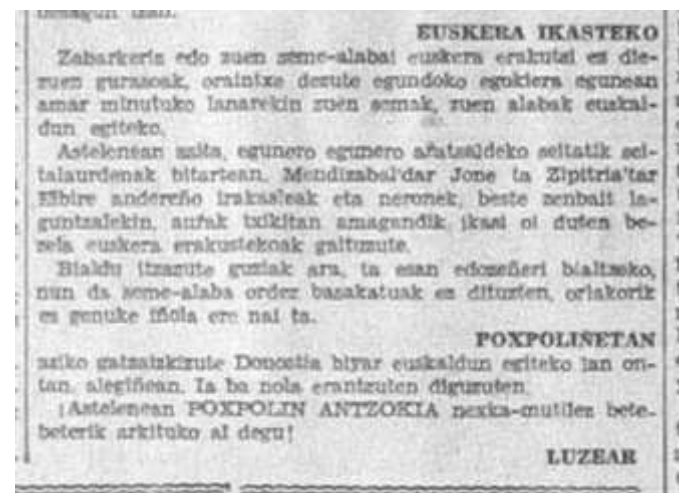
Bertan zegoen irakasle zahar batek "Euzko Etxea"ren ordez "Erdal Etxea" deitu beharko zitzaizola zion.

Baina ez zen idatzi eta esan bakarrik bere jarduerak; ikastaroak antolatzen ere saiatzen zen era guztietan. Baditugu ekintza haien berri "El Día"ko idazlanetan, honetan irakurri dezakegunez, Irratian euskera ikasketak ematen zituela eta zenbat entzule-jarraitzaile zituen jakin nahi zuen, horretarako jarraitzailei eskutitxo bat edo notatxo-
ren bat bidaltzeko eskatu zien, baina ez zuen askorik jaso, bost bat besterik ez esaten

zuenez.

Kontatzen du ere, berak ematen zituen EGik antolatutako ikasketetan, 60 bat hasi zirela eta aste batean 12 gelditzen zitzaizkiola, baina ez zuen amore ematen.

Euzko Etxean ere antolatzen zituzten IRA, Jone eta berak haur-
rentzako ikastarotxoak.

"EGI"KO BATZARRA EUSKERAZ!

EUSKAL G

¿Zalla dala? ¡Orra ba egin!

Abeluz.

Euskaltzale bazkumetah aitekera, ezina gehun gaurdako abertzale batza-
retan, niotonez Abertale izanagatik euskerarik ez jakitea gerta berrikeri-
gertatzen dala bezala, zoritxarek. ¿Ta abek zer egin bear zuten?

Donosti'ko, Eusko Gasteia'k urteroko batzara zuan Urteberri egunez. Ta
gai guziak erabili ezaizk "Eskabide ta galderak" ostiral ilunabaterako uen bear
izan zituzten.

Et nuan urteberri batzareratzetik izan, baina ostiralez, eta esan zidatena
neronen belatze jaso naitrik, berandutxo bederik, eldu nitzan Eusko Gastei'k
orainxe ilabete irizitako areto apaiera.

Gaste pila edera, eusko alki guziak beterik exerita, beste aintzente bai zu-
tik, ta guziak adi-adi, buru ta batzarkide arteko elkaritzeketa.

Ta jaunak, afitu zaiteste, inork ere itzik ez erderaz. Erderaz inork ere
itzik ez. Guziak, guzi-guziak euskeraz ari dira. Ofelakorik egundako ikusi ga-
beak gifan gure etxean. Euskera ta erdera nazuan erabili izan dira, euskera
utzez ez gennun oraindik abertzale arteko bilerarik egin Donosti'an, ni oroi-
tzen naitzela beintzat.

¡Oso zala omen zan noski! Orra ba egin. Nai izatea naitzela.

Bi nai izate mota nabari ditzake ordea, Eusko Gastei'ko batzarkide ar-
tean.

Euskaldunena, bat; euskeraz jakifik, euskeraz itz egin nai izan zutenena.
Euskaldun ez diranena, bestea: euskeraz egiteko gauza izan ez, ta ixilik
egon ziranena.

¿Ta zer esatea nai dezute? Askos gela-ko ikutu nindun lengo egunean, bi-
garen aben zaitzunak. Bat naitzela izango zan, ta aako zitala esango nuke zo-
redorer esateko gogo biziarekin zeudenak, jek! ta aango euskal ote gogo-gogo
ura sten ta ondatsuko. Ta etzan inortxo ere jek!

Bazirudin ulertzen etzuten izkuntz arek iluratu, zuzkalka. "Ori dek ire
izkera, — esaten zioten nurbait beren biotz abertzaleak —, ori dek eusko go-
goaren gütza, ta ofen jabe egiten ez alzen biartean, etzak ire buru abertzale
le osotat jo". Ta euskerari omen agurik bikahena egitas, ixilik egon ziran.

¡Ixilik! Baten batenara itz egiten zuan ixiltasuna uraxe, Euskaldun etiak
erdalikeriz kutsutzen ibili zaitzegin erdal alari askon "Perdonad si os hablo
en el idioma del invasor" eta onelako beriketak baño batenago sartzen zan
bai, ixiltasun arek samin-aitorpena.

Astera bikahia eman diotute urteari, aberkide gasteok, **EUSKERAREN
URTEA** bear degun 1935'gafenari.

Bafia, gasteak, gaur zuen ixilik egotea biotz-biotz txalotu badizuet, ez
onegatik uste izan zuen eginbearen ori danik. Bai zera. Gaur ondo dagona, bi-
yar oso gaizki legoke. Datoren astean astita, euskal ikastaroa izango dezute
Gasteian bertan, Elidu gogoa, ekin, eta ta datoren urtean zuen itzegin naita,
ta emendik bi urtera zuen itzaldia txalotzeko poza ematen diguzuten.

Ta zuak batzordeko adiskide mailak, aufera ekindako bidetik. Ez asti-
rik galdu zer egin bear dan asmatu ezaizk: orixe baita egin bear dana, en-
goan egindakoa. Lan antuna dala, ¿ta zer? ¿Ez ote da au betin astun ta za-
la, gure gasteiari dantza lotu zikifetatik aldeginaraztea? Ta inñeri (buru-
ratu ai zaito alare, gasteak gifaen mende utzita erezagoregagatuko geni-
tuketako, eusko "berbena" k eratu ta "fostratak" dantzetan erakustea?

Et denagun abertzaletasuna antunegia egin, ez bafia naitzela gasteak
beti zuzen jokatuaz, erakutsi gasteak, erakutsi abertzale izatea ez dala "nun
nere zogoa, au nere zankoa" ibiltzen.

Ta galdera au askotan egin: ¿Guk euskeraz egiten espadiago, nork egin
bear dik?

LUZEAR

Ez zen dena ezezkoa izan behar eta noizbait aurki-
tzen zuen zerbait baiko-
rra bere idazlanetan aipa-
tzeko, hau izan zen, berak
kontaktzen duenez, EGiko
gazteen 1935eko batza-
rrean izandako, bera asko
poztu zuen, jarduera.
Dena EUSKERAZ haritu
omen ziran, inork erdera
erabili gabe.

Baina horrek ez zuen
esan nahi denak euskal-
dunak zirenik baizik, eus-
kera ez zekitenak isilik
egon zirela euskarari er-
respetua adieraziz.

Berak hauek zoriondu zi-
tuen, ondo iruditu zi-
tzaion hauen egoera "bi-
lera hartan" baina hu-
rrango urtean berdin
egin behar izaten badute,
orduan ez dituela zorion-
duko esaten die, euskera
ikasten ez direla saiatu
esan nahiko lukeela eta
ez zutela beren eginbe-
harra gainditu euskera
ikasiaz.

EUSKAL IRRATIA 1932-1935

Bada artikulu bat **Luzearrena**, 1931ko irailean **El Pueblo Vascon** argitaratutakoa, urte haietako euskaltzaletasunaren egitekoa laburtzen duena. Izenburu adierazgarriagorik nekez aurkitu:

"IRUDIPEN ZOROAK".

"Antzokia! (Teatroa). Irudibiltegia!! (Zinea). Irratizkiña!!! (Radioa). A zer iru lagun, gure zabalkunderako! Ta irurok, gure deiaren zai-zai bezela dauzkagunak. Jakiña, gauza guzitarako bezela, diru apur bat bear. Ta diru apur ori, duanaren eskutatik ezpadator..."

Hiru zutabe horiek ikusten ditu beharrezkoen, egunkariarenaz gain, euskaltzaletasuna zabaltzeko. Antzerkian aurrera egin zuten, eta ez gutxi. Zineman huts egin zuten, zezakeenak ez baitzuen eskurik zabaldu, baina irratigintzan, behintzat, lortu zuten "irudipen zoro" hori aurrera ateratzea. Astean behingo saio bat lortu baitzuten euskara hutsez egina, 1932tik aurrera, Donostiako *Unión Radion*. Arduradunak, Joseba Zubimendi eta Ander Arzelus "Luzear".¹³

Irratizkiña!!! (Radioa)

1932 urtean martxoak 2 an, Joxe Zubimendi idazle eta poeta eta Ander Arzelus –Txomin Olano pianojole "inprobisatzailearen" laguntzarekin– euskal irratiairen historiaren lehen kazetariak bilakatu ziren. Asteazkenero, arratsaldeko 8,30etatik 9,30ak arte, *Radio San Sebastian* izan aurretik *Unión Radio* zen emisoraren mikrofonoen aurrera euskal bertsoak, abesbatzak, hizlariak, musikariak eta abar eraman behar zituzten.

Bi urtetan, Ander Arzelusek eta Joxe Zubimendik ehun euskal irratsaio prestatu zituzten. Luzearren kasuan, kazetariak Amaletxo bere alaba ere *speaker* edo esatari lanetara jarri zuen, mikrofonoen aurrean, martxoaren 16an, honela ba lehenengo euskal-emakume "speaker" eta irratiantzezlea izan zen.

¹³ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

Berak idazten zituen gero Amalek irakurri eta antzetzuko zituen lanak, bertan emandako lanetako bat «Neskamearen marmarrak» izan zan.

Irratian eginiko lana hain izan zen arrakastatsua non, 1934 urteko urtarrilaren 28an, bi ordu luze iraun zuen egundoko euskal jaialdia antolatu zuten Donostiako Kursaal ean euskal irratsaioen ehungarren saioa ospatzeko.

Honela dio Javier Díaz Nocik:

Radio San Sebastianek euskarazko irratsaioak emititzen jarraitu zuen. Agian gogoratuena Argian idatzi ohi zuten Andres Arzelus **Luzear**ek eta Jose **Zubimendik** 1932.etik egiteari ekin ziotena dugu. Astero aideratzen zen programa hura. 1934.eko urtarrilean ehungarren irratsaioa iritsi ziren. Ehungarren programa berezia izan zen:

Ona euskararen aldeko lan eder bat: irratsaioak (...). Bi gizon leyatu dira zein baño zein geyago euskal irratsaio oyek bear duten aunditasuna izan dezaten. Artzelus'tar Ander 'Luzear' eta Zubimendi'tar Joseba ixilpeko lana izanda bi euskeltzale jator oyena, baño geyenetan gertatzen dan bezela ixilpekoa izan arren zenbaiten lan zaratatsu ta agertu nayeko baño garrantzitsuagoa izan da. Ez degu iñoiz neurtuko euskal-irratsaio orren bidez Luzear eta Zubimendi'k euskerari egiten dien ona (...). Eta asteen beingo irratsaioekin eungarreneraño iritxi dira. Eungarren ori ez dute ordea nolanaikoa egin nai, ezta edozein garaitan ere. Igandean egingo dute eta bi orduko iraupena izango du: ordubietan asi ta 4'etan amaitu. Egitaraua osatzeko gayik ederrenetakoak dituzte (...)¹⁷.

Egitaraua ere ezagutzen dugu. Honako hau izan zen:

1'gn. 'Jaiki jaiki' bost abotsetara Eusko Abesbatzak.- Olaizola. **2'gn.** Agurra. Ernandorena'k. **3'gn.** 'Atzo tun-tun' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Ugarte. **4'gn.** 'Lenengotxuori' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.-Ugarte. **5'gn.** 'Urrundik' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Almandor. **6'gn.** 'Txuriak eta beltz beltzak' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Ugarte. **7'gn.** 'Bigarren kalez-kale' Eusko Abesbatzak, Errenderiko txistulariakin batera.- Sorozabal. **8'gn.** Egileor'ek tartetxo bat. **9'gn.** 'Kontrapasa' Errenderiko txistulariak.- Intxausti. **10'gn.** Ezeiza'k Eusko Abesti bat. **11'gn.** 'Triki-tia' Altuna pilarminika jotzalleak. **12'gn.** 'Maitena'ren zati bat Agirretxe ta Salgero'k. **13'gn.** 'Bertso berriyak' Basarri'k. **14'gn.** 'Iriyarena' Errenderiko txistulariak. **15'gn.** 'Otseña zera' Zabalbeasko'k. **16'gn.** 'Kale-jira' Altuna'k. **17'gn.** Arantxa Barrena'k olerki esatea. **19'gn.** [Ez dago 18.nik] 'Ramuntxo' Orquesta Filarmonika'k. **20'gn.** 'Suite vasca' (Iru zati) Orquesta Filarminika'k.- A. Otaño. **21'gn.** 'Txanton Piperri'ren zati bat Orquesta Filarmonica ta Eusko Abesbatzak batera. **22'gn.** 'Agur Yaunak' Eusko Abesbatzak. **23'gn.** 'Eusko Abendearen ereserkia' Eusko Abesbatzak¹⁸.

Irratsaio berezi hura Kursaal antzokitik emititu zen. Dirudienez, Arzelusek eta Zubimendik programa hura pezeta bat ere kobratu gabe egiten zuten. Horregatik, Euzko Gaztediak eta Euzko Abesbatzak bultzatutako ekintzaren bidez "irrat-entzuki bana emango zaye arpide bidez osatuko da diruarekin erosi-ta". Luzear eta Zubimendi "amaikatxu lan eder egin dabe (...) Donostia'ko irratzayoen bittarrez euzkerearen alde, euzko-abesti ta euzko-eresi alde", zeren eta "eurak izan dozak euzko-irratzayo gustijak antolatu dabezanak"¹⁴

¹⁴ JAVIER DÍAZ NOCI: Euskara irratiari: Gerra aurreko leheneneko urratsak

LXVIII GARREN IRRATSAIOA HERNANIARREN GAIN.

Honela ematen du "El Día"n egun hartako irratsaioko egitarauaren berri.

euskal - o

Euskal irratsaioak

GARR. LXVIII GARRENA. HERNANIARREN GAIN

Es da gaur goizeko, ernaniarren trebetasuna. Ongi erakutala gaur lengo irratsaioren batenetan. Gaur ere berri emen ditugu beren euskaltzale-tasunak erakazita.

Txistularienak dakizkizte, nola ez txistuari etikoak izanik? Oek euskal ordua osatzeko lain jotzeko asmoan datoz onki.

Galdos, abotsoll jotzafak, Ipafagire-ren "Nere aloferu" abestuko digu. Len ere alogin bizi entrada degu gaur onen abotsa. Bepetan baita polia.

Mutiko batek, au ere Galdos abimenez. Azkue-ren "Kalea gora-bera" ta Ipafagire-ren "Gitarra sartxo bi" abestuko ditu. Abotsoren politetatekoa degu mutiko auxa.

Onak bere laruntxoekin batera (nork ez du ernaniar mutiko taldearen entruterik?) Iru abesti polit entzunarazko diskidu: A. Donostiaren "Menditar baten kantua". Dadiaren "Gona gofia" ta Urteagaren "Gabe-ko isar", abots bakar, bi ta iru abots-elara

Azkenik, Galdos abotsolla, Orbera-ko abotsolla ta Toledo abotsorenak, batera, Kerejeta-ren "Mendian zela dan" ta Bruno Imarek ereskidetutako "Iruuten dena" abestekoenk dira, ta diotenes berak oi duten bera abestekoenk gaur.

Itzalditza ere izango degu, oiturni jafaltza. Izari, Gipuzkoa ozen txit eraguna degun Eriguren'dar Kristifere andereño argia

Ona 68'gaur euskal irratsaioren analisia. ¿Ez da egokia?

Oi bera zortai-zortaitan saiko gara, ta oraingoan zafontzele inagirik gabe.

LUZEAR

BERE ALABA, AMALE, IRRATIKO LEHEN EUSKERAZKO EMAKUME HIZLARIA.

Baita ere, Andereri esker, 1932an bere alaba Amalek 8 urte zituela irrati-tako lehenengo euskerazko emakume-hizlaria izan zen (espikerra orduan zioten eran), lehen aldiz 1932ko martxoaren hamaseian.

Ezkerran Amale 8 urtekin

ZER Aldizkaritik jasota:

1.928ko urtean bere aitak, Amalek lau urte eukezala, aurkeztu eban Donostiko antzoki baten leenengo oguzpenean "Ni naiz surdurmotz berritsu bat"¹⁵ buruz mintzatu edo ozontzeko. Eta Jardun-aldi onegaz, Euskal Irratiko leengo emakume esatari bi-urtu zan.

1.932ko urtean Epailaren 2an, Ander aitak, "Neskamearen marmarrak", alkarrizketetan aots gozoz mintzatzeko idazten ebazanak, ibili eban Amale ozen alditan, zortzi urte eginbarri euki ebazanetik, Donostiko Irrati Alkartearen ozengailu, bai eta Euskalerrietan egozan Irratietan mintzatzen. Amale berak, jolas antzeko baten egiten ebazanak.

Urkiaga eta Basaraz'tar Esteban "Lauaxeta" k esaten eban: "Euskalerrian ez egonla etxerik, umetxo au biotzetaraiño sartzen etzanik".¹⁶

¹⁵ Lan honetaz hemen bakarrik aurkitu dut berria, eta lanaren aztarnarik ere ez dut aurkitu.

¹⁶ Atutxa eta Agirre'tar Paul / Zornotzan 2.015eko urtean Azaroaren 27an / ZER 422 gn aldizkarian

POXPOLIÑAK

Ez zegoen euskararekin zer ikusirik zuen ekintzarik Anderek zerbait ikusirik izango ez zuenik, horrela prestatu zen Donostian haurrak osatutako talde handi bat: **POXPOLIÑAK**, Don Ramon Laborda apaizak koroaren zuzendaritzan, Maritxu Barriola, Elbira Zipitria eta Elixabete Maiztegik zuzenduta eta Ander eta beste gurasoen laguntza-rekin herriz herri ibiltzen ziran dantzak, abestiak eta beste ikuskizunak ematen.

Zenbat aldiz antzeztu den ikusita, **Neskamearen marmarrak** bakarriketa laburra da zalantzarik gabe Luzearren lanik eza-gunena.

A.M. Labayenen *Antzerti* aldizkarian argitaratu zen lehen aldiz (1934), eta Luzearren alaba Amalek antzeztu zuen aurrena eta sarritan bai poxpoliñen ager-raldietan eta baita Donostiako eta Bilboko irratan ere.

3. UMETXUS Donostia 1933-1-4

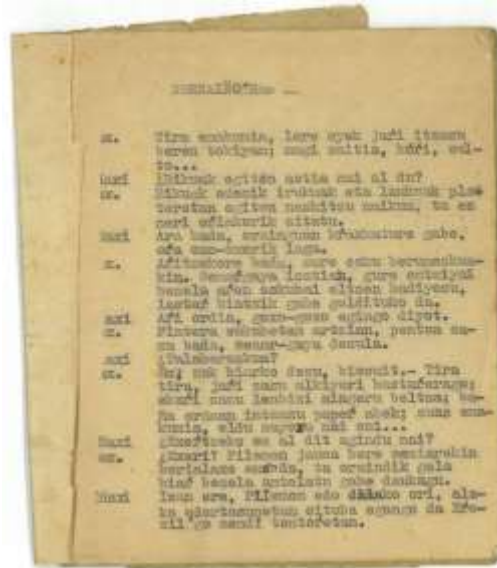
"Don Ander Arzelus Luzear, nuestro querido compañero y su hija Amaletxu en funciones de speaker, Maritxu Barriola, Elbira Zipitria y Elixabete Maiztegi dirigieron toda la tropa infantil de poxpoliñas donostiarras. Y nos olvidamos de un nombre, precisamente el director del coro que lo fue el benemérito sacerdote don Ramón Laborda".

Irratira ere eraman ziotuen poxpoliñak beren zuzentzailearekin 1933go urtarrilaren 4 ean.

ANTZERKIA (Teatroa)

Kirtenen gauzak, Neskamearen marmarrak, Exkonberri ameslari, Gibelaundi, Bernaiñoren Larriyak... dira idazle donostiarrek garai hartan (1929-1934) idatzitako antzezlanetako ezagunenak. Obra haiek momentu hartan izan zuten baliorik nagusia euskara bultzatzeaz gain euskaldunak bere hizkuntzan dibertitu eta entretenitzea izan zen.

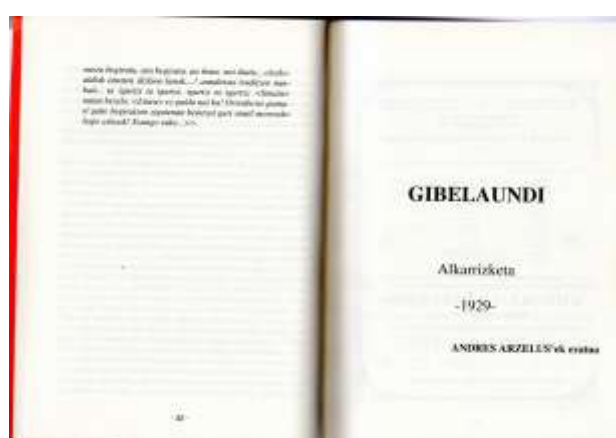
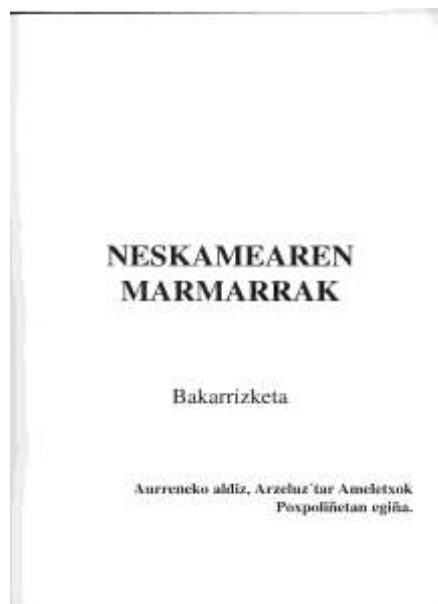

GIBELAUNDI

1931an argitaratu zuen, *El DÍ*aren orrialdeetan, bere lehen antzerkia: Gibelaundi. Lehen orrian honela dio: “Luzear-ek euskeratutako elkarriketa. Donosti-ko Eusko Etxea-n antzestu zan lenengo aldiz”, 1929ko abenduan, Santo Tomas egunez. Koldo Mitxelena Kulturunean eta Antzertin gordetzen dute eskuizkribua. Bertan ageri da urtea: 1929. Aldaketa nabarmenak daude eskuizkributik *El DÍ*ako argitalpenera.¹⁷

Gibelaundi eta Neskamearen marmarrak biak elkarrekin bildu zituen Eugenio Arocenak A. Arzelus eta A.Mª Labayen, **98 belaualdiko antzerkilariak** izenburuko liburuan, eta, Azpeitiko Antzerki Topaketak zirela eta, herri horretako Udaletxeak argitaratu zituen 1998an.

¹⁷ XABIER ARZELLUS DOMINGUEZ *ek «BIDE GILEAK» en*

"98 belaunaldiko antzerkilariak" 1998an Azpeitiko udalak argitaratutako liburua.

Luzeari buruz hau dio bertan:

«Arzelus antzerkilari bezala hartzen badut, egile izateaz gain zenbait lan egin dituelakoz da eta disgresio labor bat eginaz Arzelusen alor hau ukituko dut. Abertzaletasun grinak bultzaturik eta euskarari zion maitasunak bultzaturik euskarazko alor gehienak ukitu zituen, antzerkia ere tartean zegoelarik. "Omendutako egileek xurgatutako antzerki giroa" atalaren amaieran Donostiako Euskal Antzerki eguna dela eta San Telmon bildu ziren euskal antzerkiari buruz mintzatzeko hainbat gizon ospetsu eta haien artean aipatzen da Arzelus. Donostiako Kursaalaren azpiko aretoetan Laborda apezak gaztetxoentzat hainbat ekintza antolatzen zituen eta hauetako bat antzerkia zen eta lan honetan A. Arzelusen laguntza izaten zuen. Bestalde esan behar da Anderrek adiskidetasuna zuela T. Alzaga teatrogilearekin biak auzokide baitziren, lehena San Jerónimo karrikan jaioa eta bigarrena "3 I de Agosto"-n. Sasoi honetan ere idatzi zuen "Gibelaundi" eta 1929ko abenduaren 2lean Donostiako antzoki Zaharrean taularatu zuen Iztunde Eskolak. Beranduaxeago baina beti ere euskal giro horretan, "Neskamearen marmanak" idatzi zuen, bere alaba Amelek, antzeztu. Hirugarren antzerkia zoritxarrez beste giro batean idatzi zuen, Espetxeratu zegoela, giro mikatz haretan antzerki bat idazteak bere herriari zion maitasuna eta sinismena berarekin zituela adierazten dit. Hiru antzerki lan hauen gatazkak desberdintasun haundia dute. Idatziak diren garaiei arabera askatasunean idatzitako bi komedietan gatazkak giro alaitua du, adibidez -bikote baten maitasuna mutilaren epeltasuna eta neskatxaren ezin egona- eta bestea berriz -Neskame baten inbiri etxeko andreari-.

Aldiz hirugarren antzerkia, «Diru gosea» Expetxean idazten du eta lehen mailako antzerkia da - Nagusi baten jauntxokeria, sendiaren haserre eta neska gaztearen engainua", gerlako giroa ere ukitzen duelarik.

Aurreneko bi antzerkietan kolorea eta erritmoa oso ondo eratuak daude nahiz eta lehenbiziko lanean, hasiberriaren hutsuneak nabaritu, hala ere hau ez da arazo haundia gertatzen. Hiru antzerki lan hauetan modu erraz batean antzirudiak erabiltzen ditu, gaur egun esaten den bezala "Subtesto" bat aurki daiteke gure egile honen antzerkietan. Bestalde aurreneko bi antzerkiak irakurri eta ahozko lana paperean ipinía izan dela dirudi, guzti honek erritmo bizia ematen dio antzerkiari, diskurso laburrak. Hirugarren antzerkia nahiz eta antzirudiz kutsatua egon hemen nabari da idatz lan bat dela, eztabaidak, koloreak eta erritmoak zentzu gehiagorekin agertzen zaigu.»¹⁸

¹⁸ Eugenio Arozenak «A. Arzelus eta A. Mª Labayen, 98 belaunaldiko antzerkilariak» en

NEKAMEAREN MARMARRAK

Koldo Mitxelena esanetan honela zen Luzear antzerkiarekiko:

...

En ese tiempo había gente valiosa que era vanguardia para las letras y el periodismo vasco.

Esto era sobre todo "Luzear": un gran periodista en lengua vasca. Era director de la página euskérica de El Día, y también, seguramente, el mejor crítico de teatro que teníamos en Guipúzcoa. Era un crítico exigente.

En aquel tiempo había muchos que pensaban que bastaba hacer teatro en lengua vasca para hacer teatro, y "Luzear" exigía más, exigía que este teatro se representase con una alta calidad artística. De ahí que algunos se quejasen de su severidad en el juicio; pero sin duda que el crítico tenía razón.

También escribió "Luzear", y sin firma, en Eusko Deya...

Zenbat aldiz antzestu den ikusita, **Neskamearen marmarrak** bakarrikzeta laburra da zalantzarik gabe Luzearren lanik ezagunena.

A.M. Labayenen *Antzerti* aldizkarian argitaratu zen lehen aldiz (1934), eta Luzearren alaba Amalek antzestu zuen aurrena.

Geroztik askotan izan da antzestua, azkeneko aldiz Amaleri Mungian "ANTZERKIZALE" saria emateko egin zioten omenaldian ikusi ahal izan genuen.

EHAZE elkartearengandik 2011 an "Antzerkizale saria" jaso zuen Mungian berak, 1930eko hamarkadan "LUZEAR" bere aitak beretzako idatzitako lantxoak antzestu izana gaitik, haien artean "NEKAMEAREN MARMARRAK" bakarrikzeta, sarritan antzestu izan zuena bai poxpolinetan eta baita irratan ere.

Ekitaldian hasieran, berriro antzestu zuten bakarrikzeta hura eta ondoren omenaldia egin zioten.

ANTZERTI EGUNAK, DONOSTIAN, ZARAUTZEN...

1934.aren maiatzaren 6an, Donostiako San Telmoko elizan *Lehenengo Eusko Antzerti Egunaren* sariak aldarrikatu zituztenezan. **Ekitaldiaren hasieran, Luzeurrek, hitzaldi baten bidez, lehiaketaren zergatiak adierazi zituen.**

Mahaiburuan —besteak beste— Ariztimuño Aitzol eta Iñaki Barriola (*Euskaltzaleak*-oak, hauek ere), Toribio Alzaga, Antonio Maria Labayen, Lopez Mendizabal eta Monzon, Irazusta, Pikabea eta Leizaola Gipuzkoako diputatuak egon ziren.

Urte berean, *Euskaltzaleak*-eko zuzendaritza berria aukeratu zutenean, Telesforo de Monzon izendatu zuten presidente eta Jose de Ariztimuño Aitzol idazkari.

Euskal Idazleak izeneko batzorderako, Ander Arzelus Luzear eta Primitivo de Teletxea aukeratu zituzten. Bilera Zarautzen izan zen eta, amaitzerakoan, aurreko urtean hildako Jose Mari Agirre Xabier Lizardi zenaren jaiotetxean oroitarria ezarri zuten bildutakoek.

1937an Zarautzen sartu eta berehala frankistek hautsi eta kenduko zutena.¹⁹

¹⁹ Inazio Mujika Iralak «Luzeare» liburuan

HITZALDIAK

Luzeurrek jendaurrean hitz egitea gustoko ez bazuen ere, zenbait hitzaldi ematera bultzatu zuten. Gure eskuetara hitzaldi haietako baten gidoia heldu da: Jon Garbizu *Zubigar* olerkaria 1930ean hil zenean, Luzeurrek hitzaldi bat egin zuen bere lagunaren omenez, olerkariaren jaioterri zen Lezon. Aipatu bezala, Arzelus kristau zintzoa zen –integrista samarra, antza– eta hitzaldia hasi aurretik minutu bateko isilunea eskatu ordez, hildakoaren alde Aita Gurea, Agur Maria eta Aintza errezatzera gonbidatu zituen bertaratutako entzuleak, «arrotzek» sartutako ohitura –minutu bateko isilunearena, hain zuzen ere– gogor salatuz. Hitzaldi berean, *Zubigar* olerkiaren lanen balio nagusiak goraiatu zituen hizlariak, balio horiek Jaungoikoa, Sendia eta Aberria zirelarik.²⁰

Aitor dugunez, izlari ona. Ta «Euskal Esnalea»-k eraturiko itzaldietatik bat, berak eman zuen (Lezo'n, 1930-5-4'an).

Gaia: «Garbizu'tar Ion olerkaria». Itzaldi guztiz bikaina, olerkiari ta Zubigar olerkariari buruz ainbat gogai eder arilduaz egiña.²¹

Badakigu sarritan egin ohi zituela hitzaldiak, era askotako ekitaldietan, antzerki, bertsolari, idazle eta abarreko bilkuretan, baina aurre esandako Lezoko harenetik aparte ez dut besterik aurkitu zirriborro batzuek izan ezik.

Anderren idazlanen artean 5 lan aurkitu ditut erderaz, gehiago izango dira ziurrena baina nik ez ditut aurkitu:

1. Lehengoa espetxean prestatu zuen egitasmo bat da, euskera irakasteko akademia baten iragarki bat nola egin zitekeen jendea ikastera animatzeko diru sariak medio, hau zehatzago ikusi daiteke aurre-rago kartzelako lanetan. Euskararen egoeraz idatzitako aldizkari bat dena erderaz. Espetxeko orfeoi-arentzat egindako bi abesti. Baita ere beste lantxo bat «El euskera se aprende» izenburuarekin. (*Ikusi kartzelako orrietan 54*)
2. Beste bat Madrilen zenean "Prensa Española"rako idatzitako gutun batean. (*Ikusi Madrileko orrietan 61-62*).
3. Eta hirugarren hau: Bere azkenetako hitzaldia izan daitekeenaren "zirriborroa", EAJ-PNV ko bilera batean bere "amesgaiztoa" zen gaiarekin, ALDERDIAREN EKITALDI-BILERATAN IKUSTEN ZUEN EUS-KERA EZA! Ez zuen amore emango hil arte bere borroka horretan eta "zirriborro" hauetan garbi ira-kurri daiteke bere kezka. Bertan lehendabizi euskeraz eta gero erderaz egin zuen bere hitzaldia, **AL-DERDIAN, DENAK ULER ZEZATEN!**

²⁰ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

²¹ *Ikus Euskal Esnalea, 1930, 114 orr.: Añamendi, Literatura, III, 295 orr.; Ion Bilbao, Eusko Bibliographia, I, 244 orr.*

Honela dio lehenengo orrian:

Euskera

Gure ezaugaririk nabarmenena.

Gure izkiñurik bikañena.

Gure pitxirik maitagañena.

E.B.B.'k euskera bere gainberako ---- gaian gelditu ta bera berpiztu, indartu ta sendotzeko eskatzen zaion guzia ontzat artu bear, danik eta esk---derik gogoñenak izanda ere.

Gure --takitan atzera gabilta ordea. Bear bada euskeraren garrantzia ezaguturik ----- aberkide izateko euskera jakitea eskatu izan balitz, gaur ez genuke onelako lanik izango.

Onelako eskabidea gogoña zala pentsatuko dezute bear bada baña ez ote da ori bezin gogoña, gaur, gure alderdian zerbait izateko, naiz agintari, naiz enpliatu euskera jakiteko eskatzea.

Gauzai asiera ona ematen etzaionean ezta gero aiek moldatzea samuñagoa izaten.

Gure Alderdian sartzeko aurrez benetako abertzaletasun egiñ antzera euskera ikasteko eskatu izan bagenu, gaur ez genuke Alderdi...

Beste zazpi orrik osatzen dute hitzaldia.

Ez dut lortu osorik irakurtzea, denbora gehiagorekin ahaleginduko naiz.

EGUARRI ABESTIA BERRARGITARATUA

Aurrez esan bezala, 1931ko martxoaren 15ean hasi eta apirilaren 30ean buka, *Eguarri Abestia* osorik «El día» egunkarian, egunez egun kapituluetan argitaratu zuen. Nabarmendu behar da berak horrela itzuli zuela, egunean egunekoa.

2003an Iñazio Mujika Iraolak EIZIEren eskutik berrargitaratu zuen liburua, Luzearen bizitza gogoratuaz aurreko orrietan.

2003go urriaren 9an Donostiako udalean egin zitzaion omenalditxo eta liburuaren aurkezpena. Bertan ziren Luzearen 4 seme alabak, argazkian ezker-eskuin: Inazio Mujika Iraola idazlea, Iñaki, Amale, Itziar eta Ander seme alabak eta Donostiako kultura saileko zinegotzia.

Koldo Mitxelena sarri aldarrikatutako 'Eguarri abestia' itzulpena, berriz kalean

► Ander Arzelus 'Luze' donostiarrak 'El Día' egunkarian publikatu zuen atalka 1931. urtean

FELIX IBARGUTXI, DV. DONOSTIA

Ruskal itzultzaile, Zuzentzaile eta Interpreteen Elkarteak (EIZIE) itzultzaile oitziariak liburu sail bati eman dio hasiera eta kalean da lehenengo alai: Charles Dickens *Eguarri abestia* eleberri laburra, Ander Arzelus Luzearek euskaratua 1931n.

Liburu gisa baino, bestelako moduetan plazaratutako itzulpenak berrreskuratzeko jaio da liburu bilduma hau. Eta hasiera eman dion itzulpen lan hau atalka argitaratu zen Donostiako *El Día* egunkariko euskarazko orrian 1931. urtean bi hilabetetan zehar. Inazio Mujika Iraola idazle eta editorea arduratu da lana prestatzeaz. Oso gaitza gustu aldatu du Mujika Iraolak, eta Donostiako Udai Liburutegiko mikrofilmeen fotokopiez baliatu da. Lexiko aldeak, zenbait hitz badira gaur egun erabiltzen ez direnak, eta Irakurlearen lana errazteko orrialde pare bateko hiztegia eskaini du

libururen bukaera aldera.

Inazio Mujika Iraolaren hitzurre luzeak balio du, bestalde, euskal letratan oihartzun handirik izan ez zuen Luzeare bezalako idazle-ekintzaile baten benetako garrantziak jabetzeko.

1930ean jaioetako *El Día* egunkariko *Euskal Orria*-ren ardura-duna izan zen Luzeare (1896-1949), Euzkadiako gudarostetik gerra galdu zuenean, kartzelan sartu zuten. Han, euskara irakasten jardun zuen, eta gainera irakaskide bat taxutu zuen. Dickens-en beste ipuin bat oinarritu hartuta, antzerki lan bat prestatu zuen, *Kilfir abestia*, eta beste preso batek, Bengual, musika erantsi. Koldo Mitxelena-rekin batera ateratu zen Burgozko kartzelatik 1943an eta hizkuntzalari handiak sarri aipatu zuen bere idatzi-eta elkarrekin-ketetan Luzearen itzulpen hau. «Goxotasuna eta egokitasuna ezin ukatu zaito *Eguarri abestia*ri. Ez naiz harrizten Mitxelena-ren oroitapenean harri xuri batez

Ander Arzelus 'Luze'.

markatutako geratu izana hura irakurri zuen eguna», dio Mujikak.

EAren erresistentziako mugimenduan ari zenean, politikak segika zuela Luzearek ibes egin behar izan zuen Donostiatik iparraldera. Han Rezolarekin batera, Euzkandi Irtatzen sortu zuen, eta later hil, 51 urte zituela.

Berria egunkarian

Aurkezpeneko gonbidapena

«EL LIBRO DE ORO DE LA PATRIA»

1934an Luzearrek ohore handiko enkargu bat hartu zuen. Hain zuzen ere, ***El Libro de Oro de la Patria*** izeneko liburu berezirako artikulua idaztea. Luzearren idazlanak liburuaren orrialde t'erdia hartzen zuen.

Euzkadi, agur! izenburupean, Euskal Herriaren irudi bukoliko baten bidez, Aberriaren, familiaren eta kristautasunaren balioak goratu zituen Arzelusek, hain zuzen ere garai hartan EAJko abertzaletasunak azpimarratzen zituen balioak. Badira, ordea, aipatu artikuluan Luzearren ikuspegi zabala adierazten duten hitzak. «Zure bideak –esaten zion idazleak Aberriari– asmo zindoz datorrenari irikitako beso maitekorrak dirala esango nuke.»²²

EUZKADI: ¡AGUR!

AGUR, aboñ maitagaña,
curs orkiztak astintze ditune ibaze samina bein gogotsia,
ego alazarri jasotako errotar antzera soinetzen saltatzen nendi eder aundiak
bein ibira.

uzendi ostan jao in murren teilketize lugen dutela, aietze-aize, egi zear, ailar aritze idari ikharatu, in egiar ariak daturatzen ariketan arikitan gisaduz aintze ola daturatzen ibotak beate langile.

aglóidok bűnösületeira káto gogoragos darsára,
törvénnyel pörpöslésreia báto abelszariago alaiadlata,
ezsi is dartsis illela,
biyarko surdosa szazat is atizakos illobir,
aszur

Fi agitatez așteptările mele zădăre: înțeleg bine prin căzător; mândri galaxiei marelui
câștătorului; lan înțeles căzătorului așteptărilor înțelepciunii zădăre, la... Edemirul galaxiei zădăre
bădăre, înțelepciunii zădăre marelui căzătorului zădăre.

*«Ești singă gâba cu, Ești cu Ostașul simțindu-ți coaja, Ostașu te îngrijoră'n garsile,
Lătaru cu Lătar' cu picioru, hals simțind-alăbiu ier baie înagoră! Amelăstăruța,
Ești'n'ogin lătaru locu bira zana, Ișiși dăscărești Jora'rem gulfatule vortale,
Xatir' din Sorbalele brăzducale zoran ori, Ești gâba bezan!*

«Ese uferi laosana! Zure xalai origentaŋe balindatun atuden bila becia xabalidatŋe etre laoselanŋe xawoxa; diŋan ŋe xaxaxaxin xan, zure guri ŋaŋo orloŋa la xawoxa xaxaxa xaxaxa balindai becia.

ardii stanes arin fiiunee ciiunee.

arvian nobelvarischie artajofes, basies niefholoviefin ocher latorizien edo ja litoriziefin
femdes latorien arini.

sevginin birtakımı uri az cixışak idorta.

ta ingizantigulakio auls aratik atera ta itorik unuata gabakio alesi aatik ateria an-
doru.

maigafotat irafin bearian nahari ci des tawo odof garbia.
Arafat zure azzimattawasa deherfifate arolimara, zure saraku hanna kammatatag,
gure cawakunan kullallunan bawata arwa tawag,
gure aawaf zure alfa tawafat odof hawata arwa dirake urdamunur gah-garab,
sare saraku dafotawari ihaifake dea mailefraf dirala awago nake zure bidag,
ta iguafake berak zure argimul katarafin alawurk, berz igul biyafafin laccawin
sawun matatla dawa.

Udăteți gâmba beșin bine în iulie da zăgan malțului, tologăbea se cîrătoarește în-
sorțuți abelarii după un beșin garda aldoșgă, gârli ta șerleț jolas eta singurak;
găoa atende la mare elavanteak; ești astăzi la înfrîntările de abona beșin alai
PIMAF.

[illegible]

Էսիդան ստացվում, որ առանձին կարող է օգտագործվել ինքնուրույն:

Linear-

• • • •

• • • • •

○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○

EUSKALTZALEAK

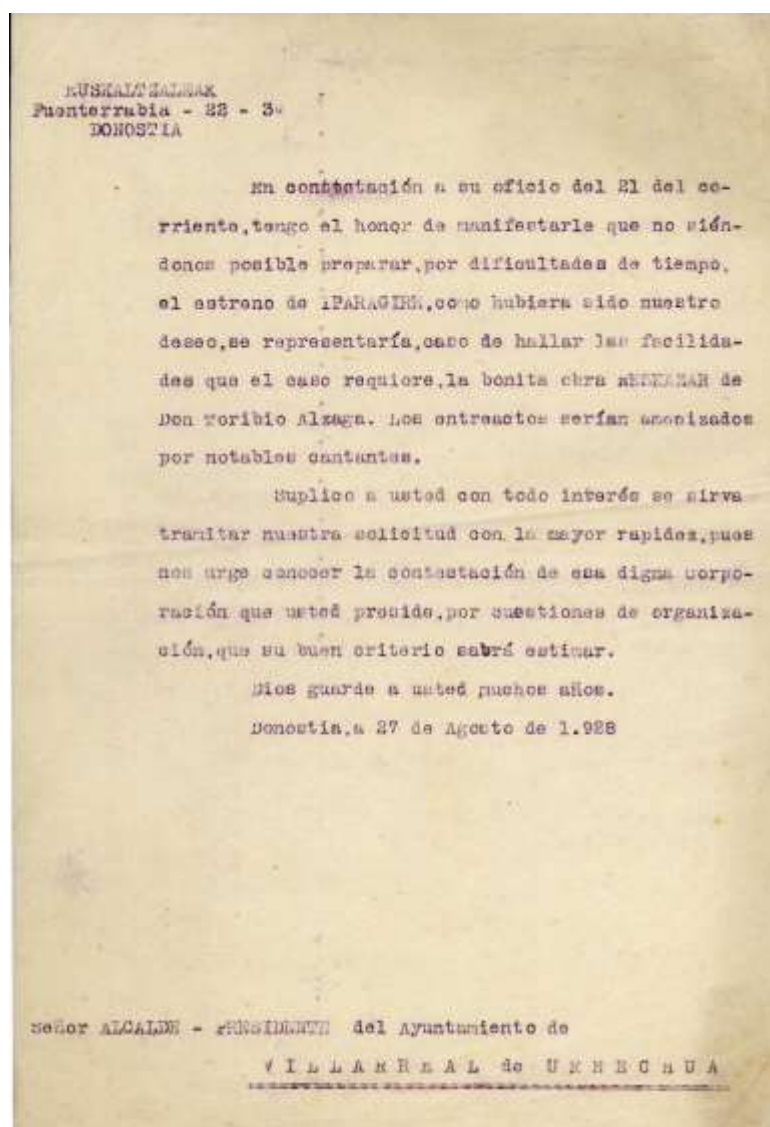
Luzear euskal kazetari oso ezaguna zen eta euskararen alde ari ziren guztiek bazekiten ez ziola Andresek aberriaren eta gure hizkuntzaren alde eskatutako lanari sekulan ere muzin egingo.

Era honetan, *Euskaltzaleak* mugimenduaren partaide izan zen, eta bertsolaritzaren, euskal antzerkiaren edota euskal poesiaren alde eginiko lehiaketa eta «egun» berezietan parte hartu zuen, idazkari bezala batzuetan, hizlari edo eta aurkezle bezala bestetan.

Oso euskaltzale zetorkigun umetatik. Eta euskal arazo ta auzi danetzaz ibilli zan kezka aunditan. Ixilka, Elgoibar'en (1926) ta Motriku'n lenengo ta gero Arrasate'n erne nairik zebillen «Euskaltzaleak», Zumarraga'n eta Andoain'en Euskel-Egun gartsuak ospatu ondoren, azkenez Zumaia'n jarri ziran -1930-3-9'an- alkarte onen oiñarri zeatz, sendo ta beinbetikoak. Tartean ziran Lizardi, Urreta, Luzear ta besteak. Lizardi izan zan lenengo buru, urte betean; Urreta'tar Mikel urrengo urtean (1930).

«Euskel Eguna», «Euskel-Idazle-Batza» ta abar eratu ziranean, Lizardi'k onela Zumaia'ko (1930-3-9) itzaldian: «Gure Idazkariak, guziok ezagun dezuten "**Luzear**" yatorrak, orri bana emango dizute zuen izen izenorde ta zuzenbideak, eta baita ere zuen erri inguruan ezagutzen dituzuten beste euskal-idazleen berri eman dizaiguzuten».

*Itzaldirik asko eman zituen errietan. Etorri trebeko esana zuen: ugari, errez, umoretsua. Eder zitzaion teatru zelaia, ta 1934'an, «Euskaltzale» bazkunak eratu zuen euskal antzerki saillean **bera** ere epaimaikoen arteko zan.²³*

Gutun onen bidez jakin dut bera EUSKALTZALEAkeko idazkaria izanik, 1928an bere etxea erabili ohi zuela elkartearen zuzenbide bezala, hor izen-buruan ikusi daitekenez:

EUSKALTZALEAK
Fuenterrabia - 22 - 3º
DONOSTIA

Hau zen bere etxeko helbidea garai artan.

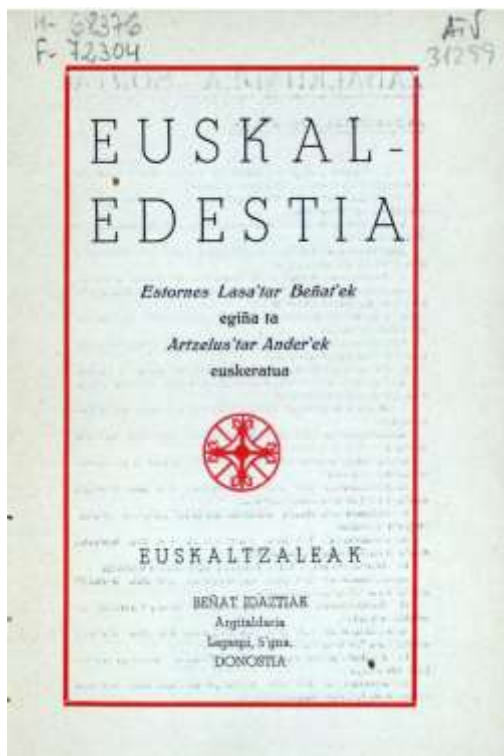
Koldo San Sebastiánek honela dio;

Junto con "Aitzol", el poeta "Lizardi" o Bengoa, es uno de los elementos más activos de "Euskaltzaleak". Ya en 1927, con los dos últimos, forma parte de una comisión de "Euskaltzaleak" que negocia su fusión con la Sociedad de Estudios Vascos-Eusko Ikaskuntza. De nuevo, vuelve a pedir la fusión de ambas instituciones en 1930.

²³ (Ikus Euskal Eснаlea, 1930, 114 arr.: *Aurtamendi*, Literatura, III, 295 arr.: *Ian Bilbao*, Eusko Bibliographia, I, 244 arr.).

EUSKAL-EDESTIA

1935ean, Bernardo Estornes Lasak gazteleraz idatzitako *"Historia Vasca"* eskola-liburua euskaratu zuen, eta EUSKALTZALEAK elkarteak, "Beñat Idaztiak" Argitaldarekin argitaratu zuen, "Euskal-Edestia" izenburupean.²⁴

²⁴ EMD Sancho el Sabio Fundazioa

BERTSOLARITZA

1936an TXIRRITARI omenaldia Oreretan

Atzean: **Hernandorena, Saiburu, Garmendia, Telletxea, Idiazabal, Zubimendi, Lizaso, Luzear, Gaztelumendi, Olaizola, Uztapide**

Aurrean: **Alkain, Lexo, Aitzol, Txirrita, Basarri, Alkain (semea), Txapel**

Bertsolaritzaren historiako irudi ikonikoeneko, **Txirritaren** 36ko omenaldiko familia argazkiko, protagonisten patuei erreparatu besterik ez dago: **Aitzol** (txapelketa haien ideologo eta eragile nagusia), 36ko urte berean fusilatua; **Manuel Lekuona** (mugimendu haren guztiaren inspiratzailea), Lasarteko etxe batean ezkutaturik 41. urtera arte, eta Calahorran deserritua 55era arte; **Basarri** (txapeldun lehenengoan, aurkezle nahiz epaimahaiko bigarrenen, eta eragile bietan), erbestetik bueltan Trabajadoresetan preso 45era bitarte; **Joseba Zubimendi** (lehen txapelketan aurkezle, bigarrenengoan kronista eta, bietan, eragile garrantzitsu), erbestean gaixorik hila, 39an; **Ander Arzelus, Luzear (kronista eta eragile) ere erbestean gaixoturik hila, 49an; Teodoro Hernandorena** ere (Aitzolen zirikatzaile nagusi eta eragilea), 66. urtera arte erbestetik itzuli gabe... **Txirrita** izan zen gerraren eta gerraoste luzearen atzaparretatik libratu zen bakarra, bertso saio batean, Goizuetan, 36ko Aberri Egunaren ospakizunetan, ondoezak eman eta altxamendua baino hilabete eta erdi lehenago hila.

1935eko eta 1936ko txapelketekin irekitako bideari Ipar Euskal Herrian eman beharko zitzaion jarraipena. Teodoro Hernandorena izan zen bertako bertsolariak bildu^[1] eta 1946an Iparraldeko lehen txapelketa antolatuko zuena.

1954 bitartean beste hamahiru antolatu zituen, 1949tik aurrera Hegoaldeko bertsolari batzuen parte hartzearekin. Eta 1958tik aurrera, Euskaltzaindiak hartuko zion erreleboa Hegoaldean, eragile nagusi gisa Alfontso Irigoien euskaltzaina ibiliko zelarik.

Lehen bi urteetan Bizkaikoa antolatuko zuten, eta hortik aurrera lau txapelketa nagusi, sailkapen gisa funtzionatzen zuten herrialdeetako txapelketekin osatuak. 60an Basarri izan zen txapeldun, buruz burukoa Uztapiderekin jokatuta, eta 1962, 1965 nahiz 1967koan Uztapide, buruz burukoak hurrenez hurren Basarriekin, Lazkao-Txikirekin eta Xalbadorrekin jokatuta.²⁵

²⁵ <http://www.bertsolari.eus/erreportajeak/txapelketen-historia-70-hamarkadako-etena-antxoka-agirre>

EUSKAL IDAZLE BATZARRA

"ABERRI"ri omenaldia eta Euskal Idazle Batzarra osatzea Elgoibarren.

1933gn irailaren 2an hasten da El Día «Aberri» idazleari Uztailaren 30ean egingo zaion omenaldiaren berri ematen eta deialdia egiten euskal idazle guztiei, bai omenaldirako baina baita ere bertan Euskal Idazleen Batzarraren oinharriak osatzeko asmoari bide emateko.

Bezperan berriro botatzen du deialdia eta bertan zera dio: Bilbotik 6:35 etan eta Donostiatik 6:30 etan irtengo diren bultziak artu beharko dutela egunean zehar izango diran "iru eginbear" etan parte artu nahi dutenak, lehenengo eginbearra garaiko eta euren ohitura zenez, meza izango zan "Hildako eusko idazleen alde".

Jarraian goizeko ordu ohietan bultzia ezin artu ahalko dutenentza (emakumezkoak batez ere dio) bultzien beste ordutegia ematen die eta bigarren eginbearrera, Euskal idazle batzarrera "garaiz ezpada ere, asi berrian iritxiko bait dira" dio.

Jarraian, batzarrean erabili nahi diren gaiak zehazten ditu:

- 1go.- Euskal Idazle Batza
- 2go.- Euzkeraren batasuna. Iritziak laburki azaltzeko astia besterik ez da izango, asefe biderik izan ez dedin.
- 3go.- Errietako berriak nola bidaldu
- 4go.- Gaurko asteroko Euskal ofi eta Euskal ataletan zer gai erabili.
- 5go.- Txistu? (zabaltzeko dituen arazoari buruz)
- 6go.- Euskal egunerokoa?
- 7go.- Sartu ditekene beste edozein gai.

Irugarren eginbearra: Aberri «Omen bazkaria». Onera "Aberri" beraren naiez idazle "abertzaleak" bakarrik joan ditezke.

Euskal idazleen bilkura Elgoibarren 1933an

Argazki honetan, euskal idazleak 1933an Elgoibarren egindako bilera batean, besteak beste, Ander Arzelus «Luzear» eta, gero bere suhia izango zen Yoseba Zinkunegi ere agertzen dira. Baita ere Elbira Zipitria «IRA», gerra ondorengo «Andereñoen-andereñoa» izango zena.

Elgoibarren egindako bilkura haren ondorioz, ba dut beste bi batzarren berri "El Día"n berak idatzitakoaren bidez, lehenengoa Donostian izatekoa zen baina bizkaitarren eskaera onartuaz, Elgoibarren egin zen 1933go urriaren 1ean.

1º EUSKAL IDAZLE BATZARRA ELGOILBARREN

Hiru egunetan, asteazkenean, ostegunean eta ostiralean egiten du deialdia Euskal Orritik, eta ospatu eta gero "El Día"n eta "Argia"n ematen du gertatutakoaren berri. Bere esanetan "Soñez gutxitxo, baña gogoz idazle geientxo-enak Elgoibar'en giñan igandean".

Euskal idazleai

Dalotien igandean dogu, guziok dabilen beste, gure auzotako batzar nagusia.

Auzotako diti: orlik sartu bear bat-
ta "Euskal Idazle Batza".

Dalotien igandean, berraz, San Ego-
tze'n biltutako guziok eta ara auzotako-
rik izan etanien alabakel elkar ikusi
bear dogu.

A par bilera, edara izango dogun so-
ne! Biste nortakot Juan gabe gauditako
baterak ara igandean gure batzarrera
gabe ez gaudin.

Bizkaitar auzak egindako emazte aho-
Donostian egiteketan giñan, beste
bizkaitar artuan, eta berotik ere gure
arloan bai ditugola gure auzotako aho
besta Elgoibar'en biltzen arakak da
"Bate-beingo batzordeak".

Batzarrentzat oho izango da az ira,
beste auzotako arta egiteko, espal-
ta bestere guzian gogoz auzirik.

Tu, idazle aditak, an tratuak beste
beste elizagunak biltzen auzirik ohera.

Batzara gaudin auzotako diti,
"guzitxo" bide egiteko ere biltzen
aite, berotik ere ara auzotako nagia,
guzitxo biltzen auzotako, nana, baba,
Jauzak lagun auzotako izango biltzen auzotako.

Ta Juan bear ditiotako batzordeak
auzotako bideko, batzordea auzotako.

"Mifitatu" bide ere bai auzotako da
ta.

"Mifitatu" bideko ta, gure diti-
ren auzotako bideko, batzordea auzotako
ditiotako auzotako diti, gure gure gure
batzar bideko. Ta nana izango "egon-
ta".

Luzear.

EUSKAL IDAZLE BATZA

Soñez gutxitxo, baña gogoz idazle geientxo-enak Elgoibar'en giñan igandean

BAGOI ESPTZIALIZ EZ

Ez gubun bearrik ere izan. Estu-
zioratu ta... lau lagun, Abiatu ta
Lasarte'n uta, Usurbil'en kale, Orio-
-n anitak ez, Zarautz'en jirai lau
lagun gelago, Zumaya, Arrun, De-
ba... jemen ere ihor ez?... Mendu-
ro'tik len juana nuntak, Alfozia
ta ona Elgoibar.

«Aberri» zututik gure zal. «Ixa-
ka» kontable. Ta «Maitxo» ta «Ige-
rraitxo» zeln bafio zeln azalduko,
ornai. Baña gu amar laguntxo be-
terik ez.

Bizkaitarrak ere laister etortze-
koak izanik, antxe gaudin gera be-
rorren zal. Beste amar bat dira
andik era.

BATZARRA

Ta lendik etortzikoakin ta erri-
tar idazleekin ta bates beste berro-
gai lagun bide gera Batzokian,
Abeletxo, Aberri, Agarei, Amilgaitz,
Amonatxo, Anaatxio, Andoni, Ar-
nobe, Artibal, Ayarbe, Barrenzoro,
Basanaltz, Belatz, Dri-Dras, El-
gea, Ete, Gabe, Golburu, Igerraitz,
Ira, Iraurgitarra, Iturri txiki, Ixa-

ka, Jexuko, Kalku, Keiketa, Lau-
xeta, Leizape, Litargi, Lizarregi,
Luzear, Maitxo, Mirentxu, Muri-
gain, Oraitz, Txalintxo, Urrategi,
Urre, Zaleña ta Zorroape.

Bein-beingo batzordea maiean
zala ta amakaterdintan ekin gutil.
on Elgoibarreratu gindun lanari.
Ez ordea, lendakariak eskutirik
anai maitzaren gogo alde, Aita
gure bat esan gabe.

Urrutidazkiak irakurri zekigun
gero lendakariak berak, eta ordu-
antxe nabaitu genuen an aurre al-
de artan gure ustes utalik zeuden
aliki atek gutxiak «gogoz» beterik
zeudela. Soñik gabeko berrogei bat
gogo eldu baltzatzekigun ihoren
patriketan ala urrutizkin ari bidez.

Aufamendi's aruzko idazle anale
tzaz oroitlu giñan gero ta lenengo
«Euskal Idazle Batza»-ren izenon
agarrak xamutena baltzen eraba-
ki genuen.

Eta beste agerpentxo batzuen on
doren, araudiarri eldu genion. Ihor-
tze ere aserretu gabe, nork bere
iritia pitiñ bat aldeztu ondoren,
autarkitara jo bearrik ere ez genu-
autarkitara jo bearrik ere ez genu-
an izan, araudigala aldakuntza
batzekin oniritzeko.

Oraingo Erki-bura batzar bi
izango dira Elgoibar'en erabaki za-
nez, Oipuzko ta Naparrorako bat,
iru donostiar «Lebitarra». «Ira» ta
neroni ta bi ingurukok «Abaraska»
ta «A-Bi»-k osatua. Ta Bizkaya ta
Araba'rako bestea, oraindik osatu
gabea.

Bein-beingo-batzordeari txalo
bat eskeri zioten ondoren «Lizarre-
gi»-k eskatuta biltutako guziak.
Ta Jaintxoari eskerrak emanaz,
amaitu nan batzarra.

BATZARRA

Bazan ari bidez etortziko «go-
go»-etako itzuraz, gogo, uta etzana:
biotza «Mirentxu»-nera biltzu etzi
gun ba. Batzaria an egoki alegia.

Ta araxe jo genuen geok ere,
baña arek baño eskubide geingokin
noski. Biotza ez ezik baltza ere El-
goibar'en gennala pult alegia, kon-
pafio.

Ederki baskaldun gennan. «Bu-
tron»-goan oido jaten espada ba.

Ta bai baskaldunon kapa ta
kopa Batzokian goxoro ari ere.
Kopak «Aberri»-ren biak gatera.
Ogeita almbuste ueste igandean
betetzen baltzitan. Arro zagon
mutilla gu guziok baño gelago ba-
llo duala ta. Ta zuzen egon bear
du, aren omenaldira etorriak be-
rriz biltzeko gauna ez gera biltzai
izan ta.

ETXERA

Baña ez esku utalik. Entxufe be-
rritarrak urratok espadu. «Aizeri,
ka» onelakoren baten besa izan-
go desu zuk ere igandean baltzatu
genuen Garbiletzok eta jango ba-
dute jeta al da ala? Zorionak, Gi-
lelma, ta inguntzik badezu bada-
kizu best entxufista nua dauka.
zun.

LUZEAR

«El Día»-tik artua.

2º EUSKAL IDAZLE BATZARRA MUTRIKUN

Bigarren batzarraren berri ere ematen du El Día, 1935go apirilaren 21ean Mutrikun izan zen. Bertan dionez Batzarrera deitza Mutrikuko idazleen eskutik deituta egin zela esaten du, lehenengo Batzarrean osatutako mahaikoak ezbai zuten itxuraz ezer egin Elgoibarren egindako batzarraren ondoren. Lehendabizi mahaian nork osatu behar zuen eta horretarako "Larreko", "J.Elgea", "Aberri" eta "Luzear" bera aukeratu zituzten. Oso interesgarria da bere idatzi hau euskal-idazleen kontua nola zegoen garaian jakiteko.

Bi egunetan argitaratu zuen:

página 6

EUSKAL G

Mutriku'ko batzarra

"Arnope" ta "Arnomen di" gogo-gogoan genitula egin zan

¿"Euskal Idazle Batza" indartsua?

Elizakamita enar ean. Gola-golaetik Mutriku'ratu bear nukeen. Baina, be-bera, ez beala, trerako orduak lo bechebean arapatu banindun, jbarka-teenag ez al da? Noski ba.

Bekofak gaitera Debatik Mutriku'ra, gure batzara zala ta, jati ziguten "ser-bizio aseritela"ri: berogai bat inlouso aiko izan genitun batetik bestera oñen jualeko.

"Eferibimentua" izan zan alako. "Iruvalde" ta ni biatatu orduko auziri ta Iruazontzi txistunak batzer guriak asaldatu bearean nabestu genitun.

Ou elizaurrea orduko, mendian be-runin genitun, ordea, loak arto etbi-tuan analafeba jale'ak, gure lidako malteak jakefilitako gurutzariaren oñe-penien inonda. [Berandutxo]

Entzun genitun (nik bai beinizat) gureak eta beot. Eila esku estuketa ta lantzen ta bihar gureta artean jo ge-nuan "Euskume Abertzale Batza"ren aretora.

Ta mutrikuar anulen amakotako go-roa birigati genula ad zan Euskal Idazle Batzara.

Batzar buru beala dela egin zuten mutrikuar idazle gureak jati genitun "Aberri" nareulen zala.

Baia ez abel iruditen nuntali "Eus-kal Idazle Batza"ko artetkari izateko auzitakoren batzark batzafean izatik, berak an buru beala azaltzen.

Ta buru izateko ankeratutako batel meredore adierari bear izan zuen.

Oñen unte, "Euskal Idazle Batza" oratindik osoro, bear beala, sortu ga-betant jo ditike. Jale ote naren oñe nabari genun, bai, gureak, baia bizi daren artatetik ez da lñon arkitzen Batzar auz, etteko ere mutrikuar tai Bearen goen bizi-bizia bear izan da, gaitontean artetkari aukeratutakoak iritietdiren buruan lanik txikiena ere egin ez ta auzariuko ote ziran, gero, batzardela eziten? Onagatik batzar buru beala del oñen zutenak jafaitza iruditen zala egokien.

Oñera bere burua nolabait garbitu batrik lana nareari zioten bi eragor-pen altatu zituan: balazferako gaiton-tai oñe bati, en'antez auzitako be-bera: "Euskal Idazle Batza" gaitontea-koa ez izeten, alegia.

Oñen, batek gure Batza "jale or-duko li zala" ta beatek "ilda jale zala" zioten bitartean, sartu gitaiz-kegun Napafosa'ko ordetkariak... ta alek txalo berok entzun ziran.

Ezandun, afañok em, mutrikuar batzarrburu jafaitzekotan, ta auzenik iritzi zuten, berak jekiri, ta "Lafeko" "J. Elgea", "Aberri" ta zuekin ari dan au malburura igotzen.

Oña orain batzafetate gitan idaz-leen inenorde aña:

"Aberri", "Aberri", "Alteta", "An-doni", "Arantza Mendi", "Arteta", "Artibai", "Atrukale", "Atruri", "Ba-sari", "Biar", "Endalze", "Euskeltza-le", "Gokola'ko txoria", "Gurutz-on-do", "Inda-Mendi", "Iruvalde", "Ira", "Iribe", "Iruker", "Iruvalde", "Irua-gain", "Iruker gain", "Iruker", "Iru-ka", "J. Elgea", "Kai-alde", "Kutre-ka" (?), "Lafeko", "Lafeko", "Lu-zear", "Mallo", "Mandaurdi", "Mu-rualdi", "Oñeñe", "Oñeñe", "Txarabel" ta "Txari-efika".

"J. Elgea"z ekin zion auzena ta "Euskal Idazle Batza" Lazaro'ren an-tena basean, bera Jozu etzala adie-ran ondoren, gurean artatze lidakoa berpitu bear genituela ean zigun.

"Alteta"z, lya bi urte inenon dirala egindako batzar artan eandakoak adierari zituan.

Neronek ere ordukoa befin beala izan nuan, euskera alde gurean inda-ek ere gurekito izango ez ote ditugun nabarierari natrik.

"Lafeko"z bere batza goxos eta "Iruker"ek bere euskera etatiz indar-tu zuten gure iritzi ori.

Ta "Mandaurdi"z urrutitako bi-detik, "Ira"z jafaiturik, etabaida oo-lli bat sortu zan ondoren euskera ja-tora, eriko euskera sein ote ditiden jaktin eta irakurri natrik "Txarabel" ek bota zuan bere enbidotza.

Baia ari galduta enbiditza. Ta be-bera bideratu gitanen, "Elgea"z biz-kañar analekin gogola ta orain ere elaz, serikotia adierari zigun: Batzak abertalazunaren opelean bear ku-bala, alegia. Baia eor egin etzala fikurik, eta euskera begi auzan ito-teen daukagun bitartean txamar urdi, ta ala sofia bear ote genuten jardu-

nean ari abel murgil sein ta euskera legeratzen deuekigulako untean, be-bera iritzi beatez ta gaitontekoena ontziera jartzen dala, ean nuan.

"Alteta"z auzon itzak ean natrik, goxotze ta zituan bizkaitar abertaa, beatez baten ta eandakoak entzunda, etat mbi amateko itat ean bazuan gureak jafaitzen auzala adierarik auzal-eatzen auzi edate ean nuan. Ta eandun eor auzitatu, etateko, m-bera auzera jati bear eandun itak eandun "Artibai" ta "Endalze". "Elgea"z lya, ote bide adieratik sartu ziran on-doren.

Ta gureak so batez altortu genun, euskaren onerako, alderdirik gaba bear genuala "Euskal Idazle Batza". Oñari onexen gaiten jasoko degu, be-bera, jale ta li edo lik jalea genun Ba-ia. Bear beatekoa baltegu.

Eriki gureak ordetkariak inango di-tugu batzorde artetkarian ta gureatik berdin.

Bi oñari aben gain auzitatu bat oatu ta dirua gureanaleko bidak ura ditzan, batzorde bat aukeratu ge-nun, ondoren, jardunaldi ategin bat berandu zala ta urango batzar batza-ko utzirik.

Oña batzordekoak:

Bizkaya, "Endalze" ta "Oñeñe", Gipuzkoa, "Txarabel" ta "Iribe", Napafosa, "Iruker" ta "Mandaurdi".

Ta Aberri-Egunean euskal idazle abertalaz gureak elkatetik beatez erabakiaz, amaitu zan batzara.

Ta lurretan dirus ta birako geldi bi-ber batzari ta eand beateko gurekito batzark.

LUZEAR

EUSKAL GAIAK

AGUR, AITA LEON.

Gotzaltzara jaso a zeran egun orolgarri on-
tan, zure erraztunari muñ egiñaz, menpeta-
sunik otxanena agertzen dizugu.

Euskal idazleak

¿"Euskal Idazle Batza" indar- tsua?

Mutriku ko Batzar ondorengo idazle-
txoan galdere auzo egiten nuan. Ta
nere "biyar arte" ko agura puxka bat
luzatu dan afen, ez det ihola orduko
azirik eten nai.

Ogeltaememortzi idazle bldu gifan
batzar artian. Ta ogeltaememortziok izi-
tai bateratu gifan, Ogeltaememortzi u-
gun gukditxo izaki, ordea, euskerak
beaz duan biltzada emateko.

Baia... zaudete, Gorputz ta anima
Mutrikuratuak ogeltaememortzi oesterik
es gifan afen, gure batzafera gogoz
etofiak ere baziran, ordea pila nai.

Zenbe ditagun "gogontsak". Etofi
nai its egin bezate.

Ora aurenkos:

"Mendi xuri". Otsaga'tik dator ta
onela dio: "Agur: Nafafa'ko euskal -
idazle askona eldu naiiz agur bere bere
bat Motriko euskal idazle argi biltzen
diren guzderi egitera eta esatera ONAR-
TZEN DUTALA batzar eder ortan ar-
tzen diren erabaki guziak: gure eus-
kera xaar eta galxoa mereti duen be-
mala, Agur deneri. Gogoa edukikot Ar-
nopo (Goyan bego) jaunaren oroipe-
na".

"Eko" degu bigafena: Markifa' tik
dator, Ta "Agur dio—. Askemengo egu-
nlan sortu yatan esin batetarik biyar
ezingo dot Juan uri ofetara "Arnope"
zanaren omen eta euskal idazle bat-
zafera, neure armo ta goguanan len.

Neure gogoa or izango da sofia esin-
go dan afen, Neure tamal agufa "Ar-
nopo" ren (Goyan bego) sendijari, eta
euskal idazle guzterdi neure agufik u-
jotzetikuen.

Jai guztjak ondo egin al izan daga-
rutenan eta balazian ERABAGI ONU-
RAKORRAK art udagijezan otol egin
go dautot Jaunari".

Napafu ta Euskal ondoren, Gipuzko-
"Alxeriza" Elgoibar tik. "Nere lan-
giak galaxien dit gaurko batzar ortan
aurkitzen, bafia or artzen dituzten
ERABAKIAK nee gogokunak dirala
gomutau".

Ta gure efekadon:

Bigo'tik "Zertza": "Gorputz ufin
naz, bafia gogoz zuekin batian dagun
lanlan. Aberi alde, Zenen ERABAKI
ZAI Agindu Jaiplan pozik jafaltzeko".

Bilbao'tik "Txitxo": "Gaur Arnope
ren omena dan enkero ez det zueri zer
bait idatzi gabe geditu izan nai. Gu-
txi da, bafia biltzen diruet amar lauer
leko bere alde, Neure otolitzak gaur
"Arnope" zanaren alde izango dira".
(Gogoa ez ezik, zerbait gelxago ere
bilda du beraz "Txitxo" jafotak).

Elgoibar tik "Mirentxu": "G. b. Ar-
nopo" ren gogua, Mutrikun bldu zera-
ten anai afeba guztiok agur maltekor
bat ta egun soriontsua igarotzia opa
diruet. Euzkera ta Aberi aldeko AS-
MONTAN ZUEKIN naukante, Luzar
gaur ere sofiez afuti naukante, bafia
bilotz ortoz zuen artian nago".

Legazpi'tik "Tintxo": "Egun aundi
onetan sofiez ez bafia gogoz or nabi'o.
Samin agufa "Arnope" ren sendiari".

Getari'tik Burgafu: "Getari'ko eus-
kal idazleak blotz batunak daukante
ezen BATZARALDIAN".

Segura tik "Otafa": "Gogoko tal-
dan batzar ortatzerik ez dedalarik
"Arnope" ren omenaldian otolitzaz ege-
taraten nai. Anai maltasuneko eus-
kal idazle batzafe opa diruetelarik".

Lasarte'tik "A Bi": "Gogoz or na-
muten agertaltzat".

Bermeo'tik, "Urki'di", Gsubeka, Erauz-
kin ta Bustintza: "Arnope" ren gomut-
tas Motriko batuten zarten idazle ta
euskaltzale guztiok gure agufa zuekaz
dago."

Askotik tik "Alxondo": "Amaltasunee

ko batzar ortan zuen artian ez naitzen
afen, gogoz zuekin naukante".

Pasa Donibane'tik "Ikur": "Zue-
ganazeko amoa nuan bafia beregin
bateg galaxia dit. Agur mutrikoar eta
gafiantzako anai afeba argiak. Zuekin
nait gogoz eta otolitzaz".

Legazpi'tik "Olari": "Malte noan
Arnope", malte del eozkera, Gaurko
anai idakaren omen ogunak bekar
biletz euzkerten berplate oca. Gaur
ta beti zuekin blotzaz".

Andoain' dik "Paixi": "Arnope" za-
naren omenlan zuekin orolmenez".

Bilabona'tik "Zubi ondo": "Arnope"
oroiz batzartutako anai afeba agur
tekoza".

Mendaro'tik "Kalku": "Gora Euskal
idazle Batza. Askemengo orduban era-
gorpen bat izan detalako nai izan zen
lamalez, ezin eldu. Bafia blotzaz zuekin
naukante. Artu idazle tyro omen eb-
sarkada maltekoferu".

Irurte'tik "Arantxa": "Urmeneja, zis-
kafet ta Malte: "Otoitz tagigu Arnope"
ren aide ta zuekin naukante".

Isasondo'tik "Murumendi" ta "Xiri-
ka": "Arnope ren omenez egiten dituz-
uten jafara esin fun ufuti dagotako
bafia blotzaz zuekin".

Tolosa' tik "Ayarbe": "Nere agura
or bldu dira nidasleentzako".

Aretxabaleta'tik "Alberdi": "Sofiez
ezin izan afen gogoz zuekin nait. Ar-
nopo zana otolitzetan auflan dei".

Zarauz tik Zinkunegi: "Sofiez esin,
bafia gogoz zuekin Arnope ziltzaren
omenoz".

Debatik "Tene": "Benak lotu nau
gaur emen, bafia nere gogoa zuekin da-
to Arnope zanaren omen aldian".

Zubieta tik "Aingeru": "Sofiez ezin
bafia gogoz zuekin, zuen tritalak ON-
TZAT ARTURIK. Euskadi euzkerare-
kin".

Arpetti tik "Txalintxo" ta "Luft-
txiki": "Juan esilik blotzaz zuekin
naitzute".

Ogeltaememortzi "gogonts" ere gurekin
lenko ogeltaememortziokin diran beraz
Mutriku ko Batzafean. Irrogetlametika
lagun edero fixurako Batza sortu di-
teke beraz.

Bafia, afanoz, aste bafo lunego jo
dit eta ihor aspertu bafo len txil na-
din.

Luzar

Emen dion bezala, Batzarrean 38 idazle izan ziren "soinez" baina beste 33 idazlek, berak Batzarrean ez egon arren, bertako erabakiak onartuko zituztela zehazki, eskutitzez adierazi zuten, 71 idazle izan zirela Batzarrean esan dai- tekeela dio berak besteak beste.

1930-1948. POLITIKARIA - EAJ

Ander Arzelusen aita, Andrés Eufemiano Arcelus Artola, Sabino Aranaren aurren-aurrenetako jarraitzaileetakoa izan zen Donostian. Donostiako abertzaleei "bizkaitarrak" deitzen zieten garaian hain zuzen ere. Anderrek, beraz, etxetik jaso zuen politikarako zaletasuna.

1930ean eman zuen izena EAJ alderdian. Hain zuzen ere, diktadura osoan barrena bananduta egon ziren alderdiko bi sektoreak, "Comunión" eta "Aberri", atzera bildu ziren urtean.

Afiliatu zenean ordea, konpromezu osoz, buru-belarri, egin zuen, eta, 1935ean, "Gipuzku Buru Batza"rako aukeratu zuten Zumarragan. Ordurako, Luzear euskal kazetari oso ezaguna zen eta euskararen alde ari ziren guztiek bazekiten ez ziola Andresek aberriaren eta gure hizkuntzaren alde eskatutako lanari sekulan ere muzin egingo.²⁶

Alderdian jarraituko zuen bere azken egunera arte. Kartzelako garaian bertako arduradunetako bat ere izan zen. Kartzelatik irtenda Donostian ere Alderdiko arduraduna izaten jarraitu zuen eta azken garaian, Iparraldeko erbestean, EBBko Lehendakari ordea izatera ere iritxi zen.

1936go IRAILA - EUSKAL ESTATUTUA

1936ko irailean, Donostia erortzeaz, Jose Antonio Agirre, Franzisko Basterretxea eta Juan Ajuriagerrarekin batera, hegazkina hartu eta Madrilera egin zuen txango, bidez esanda, nahikoa bidaia arriskutsua, Burgos gainetik, matxinatuen gainetik pasatu behar zutelako.

Madrilen, Largo Caballeroren gobernuarekin negoziatu zuten Euskal Estatutua (edo "Araudia", garai hartako hainbat idazlek euskaraz esaten zioten bezala).

Urriaren 7an eratu zen Eusko Jaurlaritza, Gernikan. Arzelus bertan zegoen.

GUDA GARAIA, DONOSTIA, ZARAUTZ, LEKEITIO, BILBO

Garai hura bere alaba Amalek, bere aitari buruzko liburuxkan kontatzen duenarekin jarraituko dut:

EUZKADI BIOTZ ETA EKINTZETAN.

Euzkeraren alde, guda aurretik egindako lanak aurkeztu dizkizuet, eta orain Euzkadi'ren alde egindakoak adieraziko ditut.

Euzko Alderdi Jeltzalea'ko, Gipuzku Buru Batzar'eko kidea izan zan. Garai artan buru izateak, betebearrak eta buruausteak besterik ez zitun ematen, ezpaizuten agintea ez diru, ez ospeagatik artzen, Aberriaren alde lan egiteko barzik.

Buruauste eta betebear auek areagotu egin ziran 1936'ngo. Uztailak 18'tik aurrera, au da, guda asi ondoren.

Asteran guztia naaspilla izugarria zan eta erabakirik zallenetako bat, zein hilde artu izan zan. Zeaztasun aundirik ezin eman ordea, garai artan aurra besterik ez bait nintzan, baña, ori bai, aitaren urduria gogoan det. Egun latz aiek ezin aaztu!

"Requete"ak Donosti'n iraillan sartu ziran. Auek gañean genitunean, amak etzekin aita nun zan, baña mezu bat iritxi zitzaigun Alderdikideengandik; Zarautz'a joan gintezela. An, sendikoak genitun eta beraiengana joan giñan, baña egun batzuetan aitaren berririk ez genun izan. Alako batean, agertu zanean, Madrid'en izan zala jakin gemun, Agirre'tar Jose Antonio, Ajuriagerra'tar Juan eta Basterretxea'tar Francisco'rekin, "Estatutoa"ri buruzko arazoa konpontzen. Ulergarria egin zitzaigun orduan aitaren berri ez izana, oso bidai arriskutsua bait zan garai artako egazkiñetan, Burgos eta inguruak Franco'ren mendean zeudela, Madrid'era joan-etorria egitea.

Andik aurrera gure Bilbao'rako ibillaldia aitarekin egin genun. Zarautz'tik Deba'ra, an egun batzuk eman eta Lekeitio'ra, gero Gernika'ra eta andik Bilbao'ra. Bertan zazpi illabete egin genitun. Aldi artan gure aitak egin zitun lanak ezin ditut zeaztu, baña oso gutxi ikusten genula baieztatu dezaket. Askotan gañean izan genitun "faxisten" egazkiñak, beren "opariekin". Orduan etxe-azpian sartzen giñan ohe bearrez, bein baño geiagotan leer-galluak etxe gañera erori eta azpian ziranak zapalduta gelditu arren.

Bilbao'n zazpi illabete egin ondoren eta "faxistak" bertaratu ziranean, ama eta lau anai-arrebek "La Habana" itsasontzian Frantzi'rako bidea artu genun, gure aita Bilbao'n utzita.

Etsaiak Bilbao'n sartuko zizala argi zanean, guretarrek iges egin bear izan zuten eta Santander aldera jo. Gure guda -Euzkadi galduta-bukatu zala ta, Santoña edo Laredo'tik itxasontzitan aalik eta geienak erbestera bialtzeko aalegiña egin zuten, baña asko izaki eta guztiak ezin joan. Gudariekin, Euzko Alderdi Jeltzale'ko buruak ziran. Auek, naiz eta zigor aundiena jasotzeko arriskua izan, gudari guztiak alde egin aal izan arte beretariko hi gelditzea erabaki zuten. Zozketa egin eta gure aita izan zan auetako bat.

Garai ontan, gure ibillerak garrantzi aundirik ez ba-du ere, aurrera dijoan bizi-kondaira onen gora-beerak uler ditzazuen, al dedan era motzenez kontatuko dizkizuet.

Bilbao'tik atera giñanean, Le Havre'ra joan giñan eta andik "beste aldera" (Ipar-Euzkadi'ra) etorri giñan. Leenengo Kanbo'n eman genitun egun batzuek; lau bat egun Urukurai erri txiki eta atsegin batean, eta andik Azkain'a, bertan geldituz Donosti'ra etorri arte. Azkain'en giñanean, aitaren adiskide eta Alderdikide Bereziartua'tar Ander'en emazte, Egino'tar Carmen'ekin bizi giñan. Biak etxera etorriko zizala ta, nola geldituko ez giñan ba, Bereziartua'tar Ander bakarrik iritxi zanean! Guztiontzat oso gogorra izan zan, gure amarentzat bereziki...

GUDA GARAIA BILBON

Radio Bilbaon Euzkel Orduba

1937ko martxoan *Radio Bilbaon Euzkel Orduba* izeneko irratsaioa hasi ziren emititzen, astean behin, Donostian gerra aurretik bi urtez asteazkenero egiten zen irratsaioaren antzera.

Luzearren esperientzia oso baliagarria izan zitzaien Bilbon *Euzkel Orduba* antolatu zutenei. Are gehiago: Bilbon eginiko *Ordu* horietako batean Amaletxo Arzelus *speaker*-ak bere aitaren *Neskamearen marmarrak* monologoa irakurri zuen eta, ondoren, *Garo usaina* izeneko obratxoa, oraingoan Itziar Arzelus bere ahizparekin batera.²⁶

"EGUNA" aurreneko egunkaria

1937ko urtarrilean sortu zen euskara hutseko aurreneko egunkaria: *Eguna*. Gerra garaian bihurtu zen paper hainbeste aldiz erabilitako ametsa. Sei hilabete, ekaina arte, iraun zuen amets horrek, amesgaizto bihurtu aurretik.

Eguna egunerokoan kazetari donostiarrak izenpetutako idazki bakarra aurkitu badugu ere, lan zabala egin zuen Andres Arzelusek hain nahitaezkoa ikusten zuen euskal egunkarian (Luzearrek izenpetutako lantxo bakar horrek oso izenburu esanguratsua du: Gorrotorik ez!, berau izan baitzen beti euskal kazetari honen etengabeko leloa).

Euzkadiko Agintaritzaren Egunerokoa

Egunan lan egiteaz gain, Andres Arzelusek Euskal Gobernuaren boletina, egunero, euskarara itzultzen zuen, eta 1937an frankistak Bilbon sartu arte Bizkaiko hiriburuan euskararen alde egin ziren ekitaldi askotan parte hartu zuen.²⁶

²⁶ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ak «BIDEGILEAK»en

1936-37 BILBON

Zenbait ekimenetan present

1937ko otsailaren 12an Aranzadi'tar Engartzi *Kizkitza* hil zen, eta berehala bere idazlan guztiak argitaratzeko dirubiltze publikoa antolatu zuen *Egunak*, eta egunkariak argitaratutako diru-emaleen zerrendetan Luzear azaltzen da. Garai hartako 10 pezeta eman zituen, hain zuzen ere.

Bilbon Euskal Idazleen aldeko elizkizunak eta omenaldia egin zirenean, aipatu egunkariak Luzearren parte hartzea seinalatzen du, eta Bilbon eginiko VI. *Aberri Egunean* ere Andres Arzelus Begoñako elizkizunetan present egon zen, Ajuriagerra eta EBBko beste burukide batzuekin batera.

Aipatu euskal idazleen aldeko omenaldiak bazuen momentu hartan oso eduki handia, asko baitziren dagoeneko 1937an frankistek hildako euskal idazleak, Ariztimuño *Aitzol* hauetako bat zelarik. Beste idazle asko, gainera, armak hartuta, kartzelatuta, zigortuta edo eta zapalduta bizi zen. Donostian, esaterako, herriak hain maite zuen 70 urteko Toribio Alzaga bera atxilotu zuten faxistek, hiriburuan sartu bezain agudo.²⁷

Sendi osoa Bilbon banandu aurretik 1937an

1937an, Bilbo Frankisten menpe erortzeaz zela, emaztea 4 seme-alabekin "La Habana" itsasontziaz iparralderantz joan ziren, lehenbizi Kanbon egun batzuek egin zituzten, ondoren Urukurun eta azkenik Azkainen bizi izan ziren erbestean 1940 arte. Baina Ander gudariekin eta beste agintari batzuekin, Santander aldera joan zen.

Bere sendia iparraldean 1940 arte

²⁷ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

1937/1943: DUESO-LARRINAGA-BURGOS

1937/08/24 Santoñako Hitzarmenaren ondorioz gudariak armak utzi behar izan zituztenean, Ander Arzelusek uko egin zion pertsonalki ihes egiteko izan zuen aukerari eta, EBBko beste burukide batzuekin batera (Alberdi, Unzeta, Luki Artetxe, Solaun eta Ajuriagerra, hauen artean) preso eginiko milaka gudarirekin gelditu egin zen.

Santoñan preso hartu, eta Duesora eraman zituzten. Italiarren esku lehenbizi, frankisten atzaparretan gero. Epaitu eta heriotza zigorra ezarri zioten beste askori bezala.

El Dueson preso fusilaketak hasi zirenean, Ajuriagerrak gose grebari ekin zion, protesta egiteko, eta bere horretan segi zuen, preso zeuden EBBko bere kideek protestari uzteko agindu zioten arte. Honela zioen aipatu aginte-notak:

«Reunidos en El Dueso hoy nueve de septiembre, Arzeluz, Markiegi, Alberdi, Unzeta, Artetxe y Solaun, acuerdan comunicar a Ajuriagerra que en evitación de un conflicto mayor que pudiera resultar más perjudicial para todos, debe desde este momento deponer su actitud y empezar de nuevo a alimentarse.

El Dueso, 9 de septiembre de 1937».

Burgaska espetxean, Rezola, Ajuriagerra, Arzeluz, Artetxe, Unzeta

Egun batzuk geroago, aipatu nota honen sinatzaileetako bat -Debako alkate izana zen Florentzio Markiegi, hain zuzen ere— fusilatu eta beste sinatzaile guztiak heriotza zigorrera kondenatu zituzten.

Ondoren, Luzear EBBko kide zenez, beste ziega edo zelda batera eraman zuten —hain zuzen ere 21. zenbakiko ziegara—, bertan hertsu baitzituzten frankistek EAJko buru nagusiak.

Luzearrek, bere aldetik, El Duesora heldu bezain agudo gerrak sakabanatutako beste hiru anai gudariak momentu laburrez aurkitzeko aukera izan zuen, gerra hasi zeneko lehen aldiz. Andres, Luis, Sabin eta Josebaren elkarren arteko besarkadak ez zituzten lau anaiok bizitza osoan ahaztuko.²²

Duesotik Larrinagara itsasontzi baten sotoan sartuta, 1937ko azaroan, San Andres egunean hain zuzen.

Euskal presoek Santoñako El Dueson eta, ondoren, Bilboko Larrinagan bizi izan zituzten garai latzenak, gau erdian presoak ziegetatik dozenaka irtenarazi eta fusilatzeari ekin baitzioten frankistek. Ez zituen ordea heriotza giro honek euskal presoak kokildu. Larrinagako kartzelan, **Espetxean** izeneko aldizkaria argitaratzeari ekin zioten Luzearrek eta honen kartzelakideek. Aldizkaria EAJk kartzelan izan zuen argitarapena bilakatu zen. Eskuz oso txukun idatzitako aldizkaria eskuz esku pasatzen zuten, eta presoan izpiritua indartzeko artikulua idazten zituzten. Ez zen gainera aldizkarian kantarik falta. Aldizkari honen argitaratzea Burgoseko Presondegi Zentralean segi zuten Luzearrek eta honen lagunek, oraingoan kartzelan zegoen inprentagailuaz ezkutuki baliatuz.

Aldizkariak presoan berriak eta hauen idazlanak argitaratzen zituen. Kartzelakideen animoak berotzeko edo, Luzearrek eta Salvador de Rada musikari irundarrak himno bat konposatu eta argitaratu zuten **Espetxean**

ARZELUSTAR ANAI-PRESOEN ARTEKO GUTUNAK

Anderrek Larrinagatik sendiari idazten ziela garbi daukagu, naiz eta haietako hiru gutun bakarrik ditugun gaur egun, hauek bere anai Luiseri idatzitakoak dira, garai hartako honen hiru bat helbide ezberdin ditugu, lehenengoa “Mayor 92, Estellan” gero “5º Bon. Arapiles nº7, 1ª Cía. División 50” hau ere Lizarran, geroago “5º Bon. Arapiles nº7, 3ª Cía.” Eta hau Sabiñanigo (Huesca)n ere, francoren ejerzitoan indarrean haritu behar izan zuen Santoñan preso arrapatu zuten ondorioz.

Hauen anaiak, Sabin, “Batallón de trabajadores 36, Caspe (Zaragoza)” n eta Joseba, “Bón. de trabajadores nº 101, Alcohola (Córdoba)n ere preso ziren espainian eta beren arteko gutun pilatxo bat ere ba ditugu, hauek denak Luis ek gordetakoak, gaur egun bere seme Xabierren bidez lortu ditut eta digitalizatu ere.

Hauen artean ba ditugu ere beren arreba Bitorenek berari idatzitako batzuek ere.

Baita ere Amale Arzelusek bere osabei idatzitako gutun bat 1937an, oraindik preso jausi aurretik.

Naiz eta gutun guztiak “zentsura” pasatakoak direla garbi ikusi, denetan agertzen direnez “CENSURA MILITAR” zigiluak BENETAN BITXIAK DIRA Sabinekin bidalitako batzuek, hauek “buruhausteko” pieza batzuek dirudite, zentsorearen go

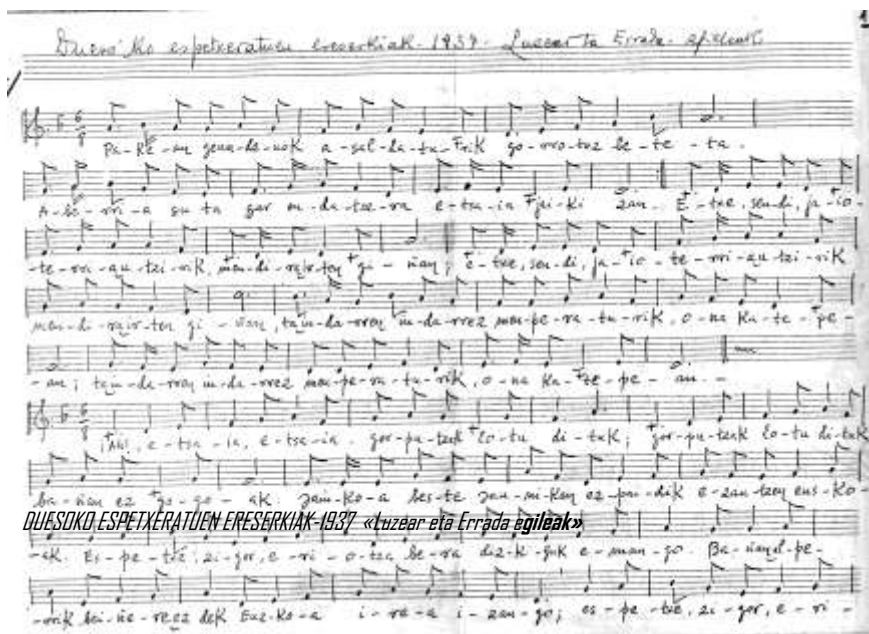
Sabinen gutunak zentsuratuta...

Amalek bere osabei 1937an

²⁸ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEBILEAK»en

DUESOKO ESPETXERATUEN ERESERKIAK 1937KO Urrillan «Luzear eta Errada egilleak»

Bi ereserki egin zituen Duesoko presoak animatzeko, lehenengoa epailaren hasieran eta bigarrena urrilaren 15ean, bertan dionez Markiegi, Ibarbia eta lagunak erailtzean.

Lehenengoaren letra bakarrik daukagu baina bigarrenean Erradaren partiturarekin ere ba daukagu.

Eta Larrinagatik 7 bat ilabetera, 1938ko uztailan, Burgosko "Prision Central"era.

Koldo Mitxelenak honela kontatzen du **Luzearrekin** batera egindako bidai hartaz:

Sekulan ez du ahaztuko Burgosko espetxera zihoazela, tren geltokitik abiatu eta kartzelaraino herri barrutik nola eraman zituzten preso guztiak binaka elkarri lotuak, eta nola Burgosko jendeak iraindu, karkaxa bota eta jo arterainoko guztiak egin zizkieten. Anderri txapela bota zioten esku-ukaldi batez, eta, ez makurtzeagatik, bertan utzi zuen.²⁹

Andresek gerra aurretik antzezlanak idatzi bazituen, gauza bera egin zuen Burgoseko kartzelan eman zituen bost urteetan. Bigarren garai honetan, halere, bere antzezlanak haurrentzat idatzi zituen, bere lau seme-alabetan pentsatuz, seguru asko.

Alde batetik, haurrentzako ipuinak idatzi –*Marraktxarra*-ren kasuan bezala– edo itzuli zituen –*Kilkir-Abestiak* (Dickens-en *Christmas Tales* ipuinen itzulpena), *Gonagorritxo...*– eta Lucarini kartzelakide anarkistaren marrazki ederrekin osatu zituen.³⁰

Bestalde, euskara bikain menderatzen zuenez, Andres Arzelus gure hizkuntza ikasi edo landu nahi zuten kartzelakideen irakasle oso estimatua bilakatu zen presondegian. Bere ikastaroen lagungarri, euskara ikasteko metodo bat ere landu zuen kartzelan, euskara ez baizik «alemana» ikasteko zela, gartzelako Zuzendaritzari esanaz.

Euskara erakusteko metodo bat baino gehiago ere egin zituen, haietako bat Amalek, bere alabak erabili izan zuen berak helduei ematen zizkien ikastaroetan 1968tik 1990ko hamarkada arte behintzat.

Jatorrizko idatzi pila komuneko paperean idatziak daude, hau zen kartzelan erabiltzen zuen papera gehienetan zirriborroak egiteko eta gero garbira pasatzen zituen.

Amalek berak garbian jarri ohi zituen mekanografiatuta eta bere ikasleek ere saiatzzen ziran berdin egiten. Zirriborroez gain beste idazlan batzuek ere ba daude, euskal gramatikatzaz eta beste gai batzuetaz ere, adibidez lan nahiko luze bat «Amar Aginduak» izendatutakoa, oraindik ez dakit zertaz edota ze idazlan motatakoa den, baina izenburuaren arabera eta bere sinesmena kontuan izanda ez dut dudarik gaia zertaz izango den pentsatzeko.

Lan hauek guztiak jarraian, banan banan, zehazten ditut.

²⁹ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

³⁰ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ-ek «BIDEILEAK»en

Koldo Mitxelenak elkarriketa batean honela dio **LUZEAR**eri buruz:

...

-Entonces, no hubo posibilidades de iniciar una carrera y rendir exámenes oficiales.

-No, y durante la estancia de más de cuatro años en Burgos sólo salí una vez; fue un día de San Pedro a cantar en la catedral con el coro vasco que dirigía el tolosarra Orbegozo. Pero aquí, en este aprendizaje, y a falta de un reconocimiento oficial, se afincó toda mi vocación y toda mi carrera. Fue también aquí donde comencé a profundizar en la lengua vasca. Tuve la fortuna de tener cerca al donostiarra Ander Arzelus, que firmaba sus trabajos periodísticos con el seudónimo de "Luzear".

-He oído hablar mucho de él.

-Pero creo que es una de las figuras vascas que tenemos olvidadas, demasiado No sólo como persona, que era excelente, sino como periodista y como escritor. Tenemos olvidadas estas figuras que no son pocas, y algunas muy valiosas. Cualquiera que examine hoy los trabajos que publicaban entonces (y con esto me refiero a los tiempos anteriores a la República y durante ella) tendría elementos de juicio para juzgar de su valor. En ese tiempo había gente valiosa que era vanguardia para las letras y el periodismo vasco. Esto era sobre todo "Luzear": un gran periodista en lengua vasca. Era director de la página euskérica de El Día, y también, seguramente, el mejor crítico de teatro que teníamos en Guipúzcoa. Era un crítico exigente. En aquel tiempo había muchos que pensaban que bastaba hacer teatro en lengua vasca para hacer teatro, y "Luzear" exigía más, exigía que este teatro se representase con una alta calidad artística. De ahí que algunos se quejasen de su severidad en el juicio; pero sin duda que el crítico tenía razón. También escribió "Luzear", y sin firma, en Eusko Deya. Era hombre muy inteligente, culto y de muy buen criterio, aunque un tanto integrista, si hay que decirlo todo, en materia religiosa y moral. Con todo, cuando hacia 1933 se constituyó en Zumárraga la asociación de escritores en lengua vasca, mantuvo, en contra de la opinión mayoritaria (defendida entre otros por el difunto "Lauaxeta"), que para pertenecer a una asociación de escritores en lengua vasca no hacían falta condiciones políticas ni religiosas; era necesario y suficiente, por definición, escribir en esa lengua. Creo que estas posturas frente al teatro y frente a esta asociación profesional lo retratan un poco. Éste fue "Luzear", con quien aprendí mucho a lo largo de los cuatro años que estuvimos juntos, hasta el día en que salimos de la cárcel de Burgos; y dio la coincidencia que fuimos los dos únicos en llegar a Donostia el mismo día en que pusieron en libertad al primer lote de los nuestros, el 13 de enero de 1943.

...

Espetxean egindako lan batzuek.

Jatorrizko zirriborroak komuneko paperean idatziak.

Burgosko espetxean honelako liburuxkak, "Estudios" izenburupean egiten zituzten beren artean irakurtzeko, hau 38 garrena zenbakitua dago eta Luzear berak egin dela garbi dago, bere eskuzko letrak direla ez dago zalantzarik eta onen gaia "Estudio y sugerencias en torno del Euzkera" eta gure etxean aurkitu izanak horrela baieztatzen digu. Azalean bertan zera irakurri daiteke: "No demore la lectura de este trabajo. Piense que otros muchos están esperándolo".

ABESTIAK

Baditugu 4 abesti partitura ta guzti, Ander eta beste bi presoren artean eginak, bestearen abizenak ditut, izenak ezik, bertan agertzen dira: F. Martiarena eta E. Érazkin dira.

Izenburuak guztiz adierazgarriak dira, MAITETXO, ¡ENE ABERÍA!, NERE EMAZTEARI eta MAITASUNA.

Hemen jartzen ditut lantxo txukun hauek, benetan ikusgarriak direla iruditzen zaidalako:

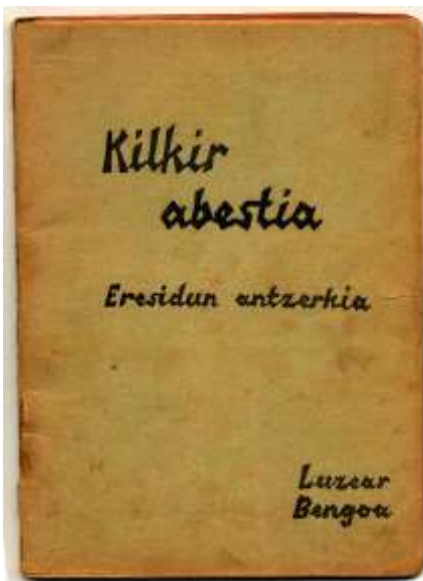

KILKIR ABESTIA - Eresidun antzerkia (Opera)

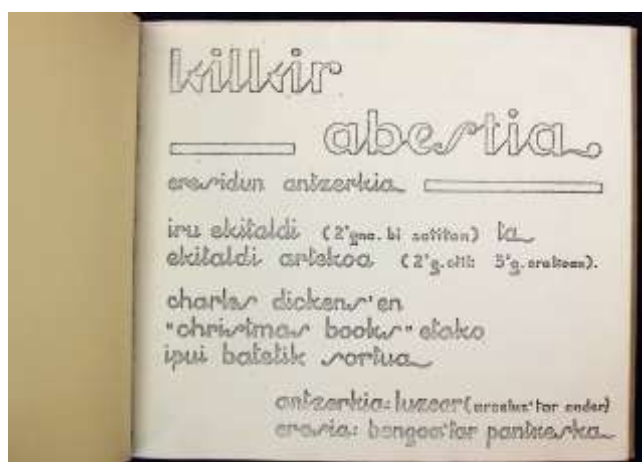
KIRKIL ABESTIA, eresidun antzerkia, Dickensen *The Cricket on the Hearth* ipuina oinarri hartuta egokitua; musika, beste preso batek, Bilbotar Francisco Bengoak, jarri zion.

Jatorrizko zirribarroa komuneka paperean

Jatorrizko liburuxka eskuz idatzia Burgosko espetxean.

Gonagorritxo eta Marraktxarra, haur antzerkiak ere espetxean idatziak dira. Azken hiru hauek Sabino Arana Elkargoak argitaratu zituen "Askatasun Ipuinak" izenburupean, 1998an. Hauek "Lukarini" bilbotar margolari eta eskultorearen irudiekin apainduak zeuden, hau ere preso zegoen Burgosen, bera anarkista zen baina Anderrek naiz eta askotan «integristatzat» artzen dugun, denokin harremanak zituela adierazten digu, ez bere ideak zituztenekin bakarrik, eta edizio honetan horrela agertzen dira irudi eta guzti.

Gonagorritxo jatorrizkoa

Gonagorritxo FSAk argitaratuta Lukariniren irudiarekin

Sabino Arana Fundazioak umeentzako argitaratutako «Gonagorritxo», «Kikiri abestia» eta «Marrakatxarra».

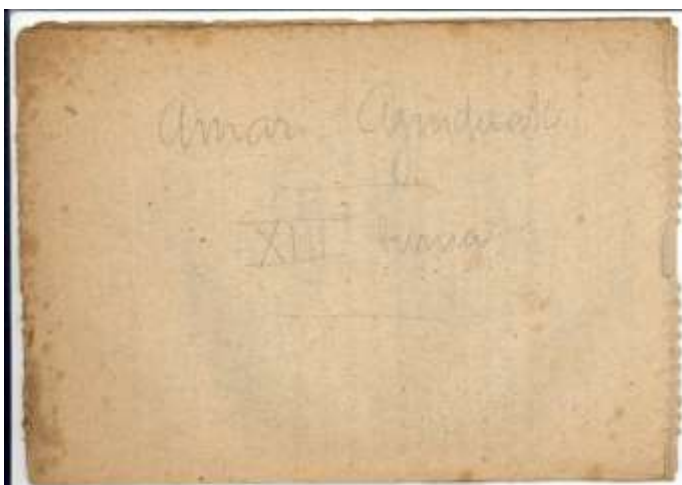
Lantxo asko daude oraindik zirriborro eran, denetariakoak dira, bere pentsakerak, antzerkiak, ipuinak etab. Lantxo hauen izen buruak hauek dira:

- **Miren'agurtza**- Hemen beretzat eta kristaumentzat zer den Ama Birjina agurtzea eta zergatik agurtu behar den lantzen du, 15 komuneko orritxotan.

- **Suzko Txoria**- 12 orritxoko ipuintxo bat, honela hasten da: *Aspaldi batean bazen sekulako baso baten jabe zan ezege bat. Miñaka zuaitz arigari zituan basoan. Baña denetan edeñena baratzan erdian zegoen sagañondo edeña zan, egunero urrez-ko sagaña ematen zun...*

- **Eziñ eramana**- Antzerki lana, Komunista gazte batzuen bilera batean hasten da... 16 orritxo

- **Sinisten man**- Lan baten «zerrenda» edo «aurkibidea» dirudi.

- **Amar Aginduak**- ¿Amar aginduak gaurkotasunik ba al dute? Horrela hasten da, beraz garbi dago kristautasunari buruzkoa dala lan hau. 310 orritxotan dago 14 kapitulotan.

Baditugu garaiko beste ainbat zirriborro oraindik ikertzeko daudenak.

EUSKERA IRAKASTEKO METODOAK

Beste lanetan garrantzitsuenetakoak izan ziren.

Bat baina gehiago egin zituen, ba dugu bat azalean "Verbo Alemán" izenpetutakoa, espetxeko zaindariei alemana ikasten hari zirela adierazteko.

Euskarazko edozer gauza debekatuta bai zuten.

Ba dugu ere beste metodo luzeagoa: mintza-praktika eran irakasteko eratua. Espetxean hasi zuen metodoa baina ez zuen bukatu bertan eta geroztik, Iparraldean atzerriratua zegoenean ere saiatu zen bukatzen baina ez zuen astirik izan.

Indicativo		Potencial	
Yo tengo	dakent	Yo pueda tener	dakent
Tu tienes	duzue	Tu puedas tener	duzue
El tiene	duzue	El pueda tener	duzue
Nosotros tenemos	duzue	Nosotros podamos tener	duzue
Vosotros tenéis	duzue	Vosotros podáis tener	duzue
Ellos tienen	duzue	Ellos puedan tener	duzue
Condicional		Subjuntivo	
Yo tendría	duzue	Yo tuviera	duzue
Tu tendrías	duzue	Tu tuvieras	duzue
El tendría	duzue	El tuviera	duzue
Nosotros tendríamos	duzue	Nosotros tuviéramos	duzue
Vosotros tendríais	duzue	Vosotros tuvierais	duzue
Ellos tendrían	duzue	Ellos tuvieran	duzue
Imperativo			
Ten	duzue		

goenean ere saiatu zen bukatzen baina ez zuen astirik izan.

Metodoaren jatorrizko ikasgai gehienak ditugu, batzuek falta dira baina, bere alaba Amalek bere irakasketarako urte askotan erabili izan zituen, haiek garbira pasata, baditugu gehienak, naiz eta bikoiztuak izan.

Amalek erabiltzen zituenean bere ikasleek bikoizten zituzten ikasgaiak, askotan eskuz eta beste batzuetan makinekin ere.

Jatorrizkoa

Amalek bikoiztuta

Abestiak ere itzuli ohi izan zituen, naiz eta itzulpena ez ezik, berak nahi izan zuen letra jarri zion "Chopin" en Tristesse (Tristeza de amor) doinuari. "ITUN" izenburua jarri zion eta honela zion:

Aberri polit berdin gabea
 Azkatasun iturri garden
 lotuta zakust
 ¡Eri azkezaleak garaile!
 ¡¡Taalare zu lotuta!!
 Amatxo maite atsekabea,
 ona zuretzat biotz nerea:
 ar ezazu
 ta zure zoria izanik
 gaurtik auffera
 zurekin izango naiz azke...
 edo guzia ametsa balitz
 zurekin, ama,
 ilko naiz ni...
 zurekin il...

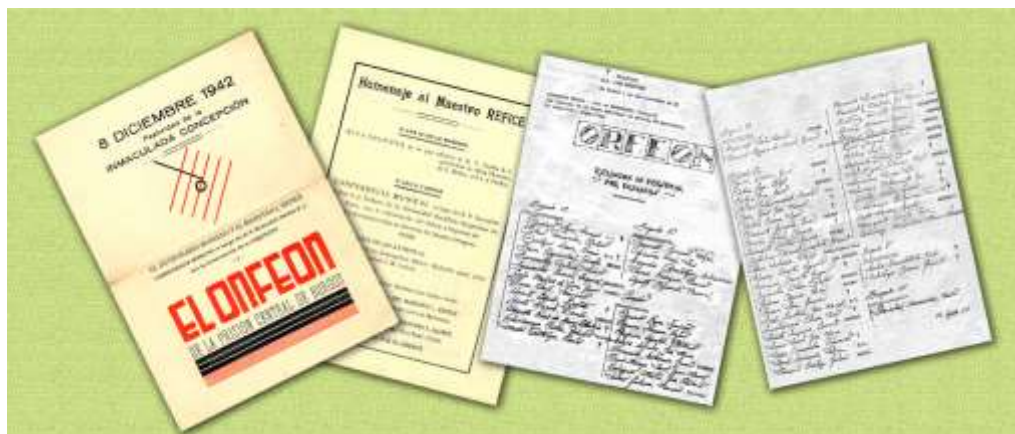
Emazte kuttun biotzekoa,
 nere lagun izateko autua,
 bakarrik zaude
 ¡Zurekin egoteko zorutzen!
 ¡¡Taalare zu bakarrik!!
 Emaztetxorik maitagarina
 Ez negarik, laster zurekin naiz:
 baña ez nolana:
 Etsai guziak menpetuta
 Gure aberria askatuz
 zuentzako pakearekin,
 beti aroturik esan dezazun
 ¡¡ Nere sanaña!!
 eta txikiak
 ¡¡Gure aita!!

Bere sendia eta Aberria, bi gaiak beti bere buruan zituen eta bere lanetan agertzen dira, batez ere garai haietan.

ESPETXEKO ORFEOIA

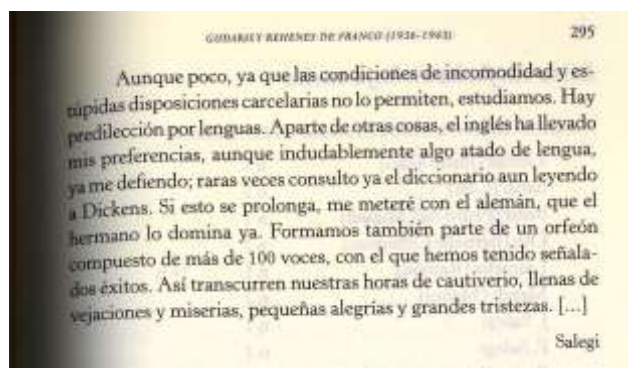

Agiri hauetaz aparte badugu Orfeoi honen berri Koldo Mitxelenak esandakoa gaitik, nahiz eta berak, agirian agertzen den eguna izan ezik, beste egun bat aipatu, behin baina gehiagotan irten izan zirela abestera ikusten da.

Honela dio Koldok elkarrizketan:

"... y durante la estancia de más de cuatro años en Burgos sólo salí una vez; fue un día de San Pedro a cantar en la catedral con el coro vasco que dirigía el tolosarra Orbegozo. Pero aquí, en este aprendizaje, y a falta de un reconocimiento oficial, se afina toda mi vocación y toda mi carrera. Fue también aquí donde comencé a profundizar en la lengua vasca. Tuve la fortuna de tener cerca al donostiarra Ander Arzelus, que firmaba sus trabajos periodísticos con el seudónimo de "Luzear".

Baita ere Salegik kontatzen digunarekin: «Gudaris y rehenes de Franco» José Manuel Mendizabal "Mañul", José Luis Lasa eta Fernando Agirreren **"Diarios"** idaztian honela dio.

Galarzak ere kontatzen du Orfeoiak askotan abestu izan zuela.

Anderrek erderaz abesti batzuek idatzi zituen ere espetxe orfeoiarentzat, bi aurkitu ditut, bat haxe da "Evo-cación" izenburuarekin. Bera zendu zenean, Bilboko San Anton elizan egindako omenaldian agertzen da.

BERTSO BERRIAK KARTZELATIK JARRIAK

Naiz eta bertso hauek Luzearenak ez izan, hemen sartzea erabaki dut nahiko bitxiak direlako, beste preso batek bere epaiketari buruz egin zituen "Kartzelako batek" sinatuta. "BERTSO BERRIAK KARTZELATIK JARRIAK" izenburuarekin.

BERTSO BERRIAK KARTZELATIK JARRIAK

-1-
Pezkalerriatik atera,
Mila legoa bitarte,
esku ta anka lotuzik preso,
Pezkalerriatik atera,
Pezkalerriatik atera,
beaz ditutela bete,
pezkalerria artu beazko
libre utzi arte.

-2-
Naiz ta kriminal ez izan,
Kaleko-txorien gizon,
best gizon aundi kolpetik preso,
nartu ginduzen.
Naizta beregaitik izan zan
nai neuke poliki esen;
Inbentarian bizi diranak
esnatu dalteran.

-3-
Kaleko agun batez,
eseta amar ain suertez,
goz-musela aai genduen
geure boronaster.
Gaitik defentsarik baper,
gaitia zan geure kalter,
Obispo ta apai kolko aundiak
lausi bizi beiter.

-4-
Pezkalerriatik atera,
Mila legoa bitarte,
esku ta anka lotuzik preso,
Pezkalerriatik atera,
Pezkalerriatik atera,
beaz ditutela bete,
pezkalerria artu beazko
libre utzi arte.

-5-
Naiz ta kriminal ez izan,
Kaleko-txorien gizon,
best gizon aundi kolpetik preso,
nartu ginduzen.
Naizta beregaitik izan zan
nai neuke poliki esen;
Inbentarian bizi diranak
esnatu dalteran.

-6-
Kaleko agun batez,
eseta amar ain suertez,
goz-musela aai genduen
geure boronaster.
Gaitik defentsarik baper,
gaitia zan geure kalter,
Obispo ta apai kolko aundiak
lausi bizi beiter.

-7-
Kaleko agun batez,
eseta amar ain suertez,
goz-musela aai genduen
geure boronaster.
Gaitik defentsarik baper,
gaitia zan geure kalter,
Obispo ta apai kolko aundiak
lausi bizi beiter.

-8-
Tribunaleko nausia,
tribunaleko nausia;
gizona aai pitiu zer zan
duden gizon ia.
Natala ta arrautia,
aren Xientzi gaitia.
Yaku onetan dago, utillak,
gure justitia.

-9-
Naker eta askubira,
a zan espata-direira!
Panta zeiteken sartu gaitia
sugeon kabira.
Ikoras nongan begira,
best jueren arpeira.
Akerak ere ariin ondoan,
pisti filak dira.

-10-
Juisio xelebre artan,
pos bet muen nara baitan;
aiako pisti-saila deblao
ikutea bertan.
Naizta gaitia betan faltan
gaitia nintzan penetan;
burtanik zeuden begirata,
aitu egin yatan.

-11-
Guk egindeko papeia,
irakurri zan bertia.
Ta siridua; Espainia esker
gora zetoitza.
Aai zan gero fikazua, an-santua;
an sorta zan astropela;
Eskerak bostek gibel aundi ta
gordina zeunkia.

-12-
Autortu nai dot artako,
abogadua aiazko
sais bixalilik an pedrua ere,
atzula botako.
Naizta gaitia bertako(1)
ikutea jardu, naizta zeunkia sai,
berdin zan artako.

-13-
Agur egina mugosi,
naiz ta ez asko mereri,
bueltan gentosen Criado Jauna
genda nagusi.
Bakitzek kaxpi poliri,
euren gaitia ta gaitia.
Nideak libre ritan orduan
nai zuna igesi.

-14-
Espainia bat aundia taikibeeak
libre zein ez kantzi?
Oibrait izan orien esen,
ozta eser baita.
Askatseunak atera,
aundian berris galanta.
Oiake Espainia bat izan beaz,
bestetik es da-ta.

(1)-Leku ortan bertso au palta da:
Alperrik its baterako.
-aldeantira.....

-15-
Espainia bat aundia taikibeeak
libre zein ez kantzi?
Oibrait izan orien esen,
ozta eser baita.
Askatseunak atera,
aundian berris galanta.
Oiake Espainia bat izan beaz,
bestetik es da-ta.

-16-
Espainia bat aundia taikibeeak
libre zein ez kantzi?
Oibrait izan orien esen,
ozta eser baita.
Askatseunak atera,
aundian berris galanta.
Oiake Espainia bat izan beaz,
bestetik es da-ta.

-17-
Espainia bat aundia taikibeeak
libre zein ez kantzi?
Oibrait izan orien esen,
ozta eser baita.
Askatseunak atera,
aundian berris galanta.
Oiake Espainia bat izan beaz,
bestetik es da-ta.

Kartzelako batek.

1939-40 ko gabon-
etan eskuz eginiko
"krisma" bat ere
aurkitu dut, posta-
laren atzealdean
heriotzara zigortuak
zeuden 5ek sinatuta
dago:

Axuriageña'tar Jon,
(sic) Artetxe'tar
Luki, Artzelus'tar
Ander, Erezola'tar
Joseba eta beste
bat (ezin irakurria).

EUSKERA IRAKASTEKO AKADEMIA BATERAKO IRAGARKI BATEN PROPOSAMENA

Berak erderaz idatzitako beste lantxo hau ere aurkitu dut, IRAGARKI bat da eta bertan zera proposatzen du:

«Euskera ikasi eta 250 pezeta irabazi!»

Hamaika komuneko papereko orritxotan proposatzen du nola egin litekeen euskera ikasi eta gainera 250 pezeta irabazi, ordaindutakoa berreskuratuz ikasketak burutuaz gero.

Lehenengo orritxoan honela dio:

¿Quiere usted ganar

250 pesetas?

Lea usted las condiciones en que

ACADEMIA -----

se las ofece

Beste orrietan zehazten du nola egin beharko litzaken, ikaslearen fitxa nola izango zen ere bai.

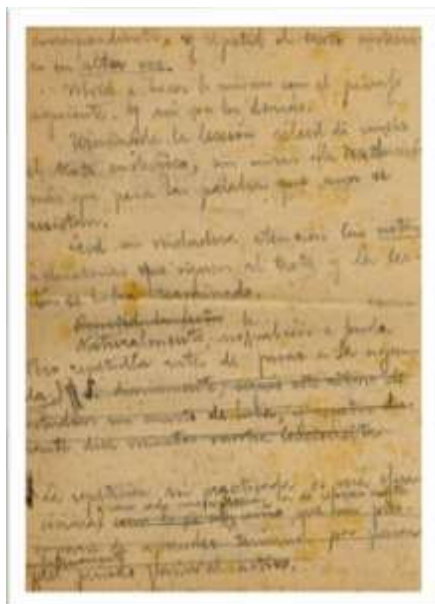
EL EUSKERA SE APRENDE

El euskera se aprende

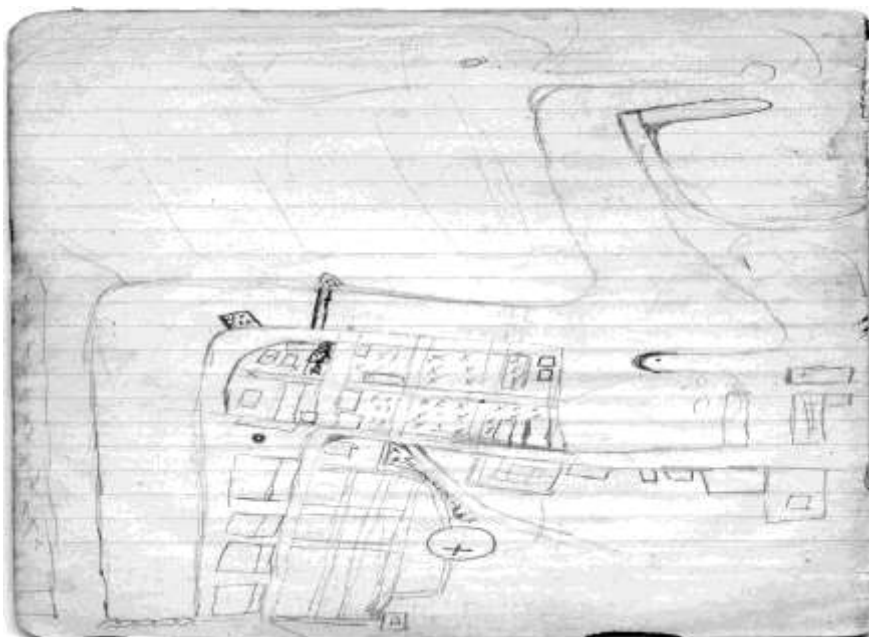
¿no se va a aprender?

y se aprende además con facilidad.

Honela hasten da hiru orritxoko lantxo hau, bertan adierazten duanez, umeak hitz egiten ikasten duten bezala ikasi behar dela, lehendabizi «ulertu» behar dela eta gero, bakoitzak errepikatuaz buruan sartu arte, ikasi daitekeela dio. Beno, hau baino gehixeago zehazten du noski.

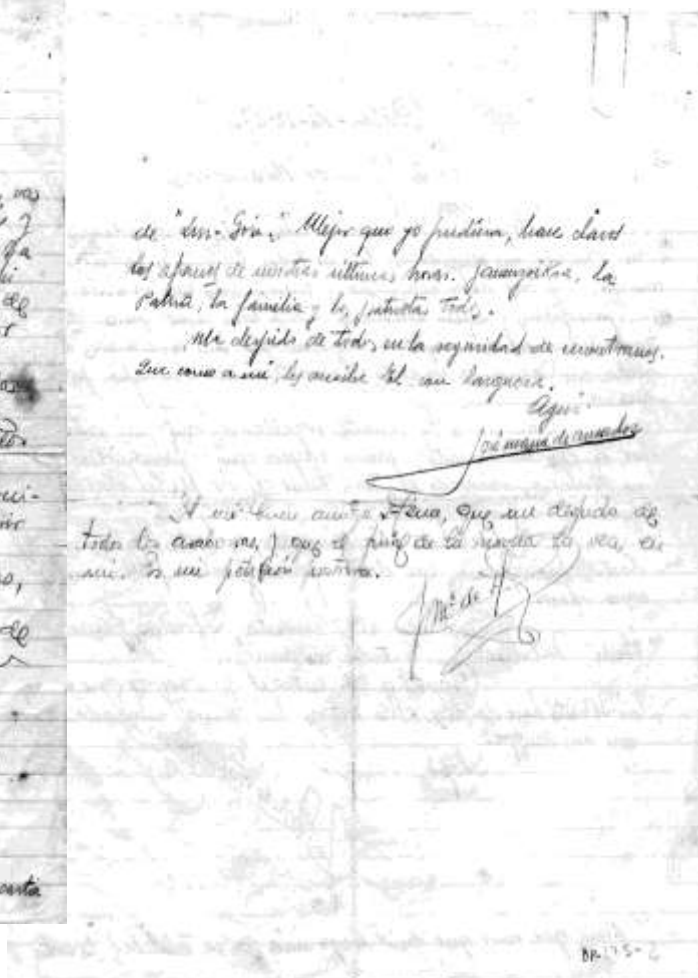
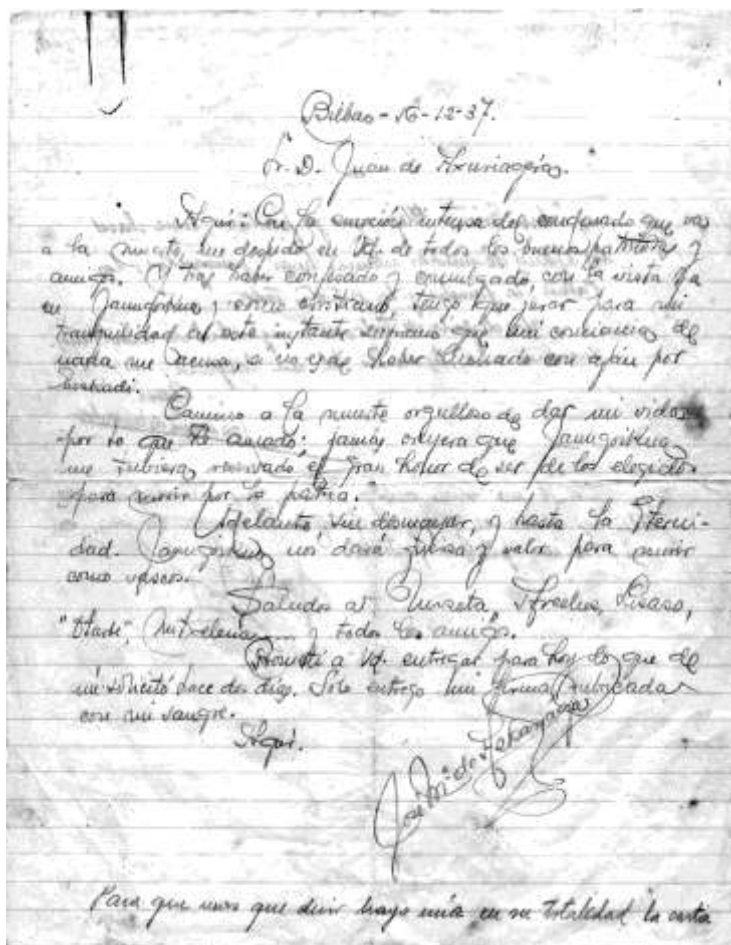
ESPETXEKO PLANO BAT

Edozein presoren lehenengo eginbehar-retako bat kartzelatik ihatea edo, behintzat, saiatzeari izaten da.

Aurkitu dudun planotxo honek, horretan saiatu zirela eta ihesteko planak ere egin izan zituztela pentsa arazten dit, naiz eta horri buruz berririk ez dudun aurkitu.

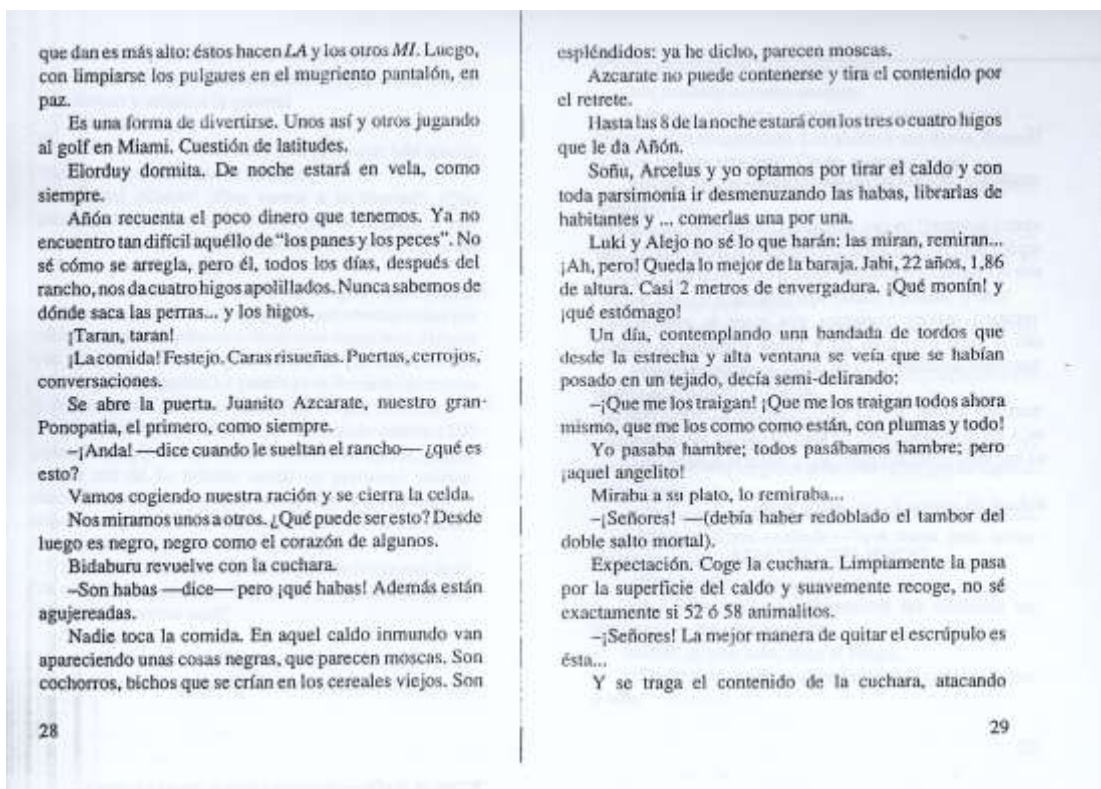
Fusilatu aurreko egunean *José Mª de Azkarraga, José Maria de Amadoz* eta *J. Mª de A.* k sinatutako azken borondatearekin Ajuriagerrari bidalitako gutun bat daukagu. Naiz eta Luzear berarekin ez duen zuzenean zer ikusirik, haietako bakoitzak egunero bera hurrengoa izan zitekeela pentsatuaz bizi zirenean, honelakoak irakurri behar izaten zituzten. Bertan garbi ikusten da gizon haien espiritua!

Preso multzo baten sinadurak ditugu hor, bertan berriro ikusi daiteke garai artan Anderrek abizena "ARTZELUS" eran erabiltzen zuela "tz" rekin hain zuzen.

Ramon de Galarzak bere oroimenetan Burgosko espetxean igarotako gertaera asko kontatzen ditu eta haien artean Anderrekin zerbait ikusirik dutenak edo bera aipatzen dituen gertaerak ere ba dira, hor daude bi, berak dionez, zelda edo pabelloi berean izan ziren biok garai batean, bera ere heriotzera kondenatuetakoa bat izan zen. Bertako "bizimodua" kontatzen du:

NAVIDAD DEL 40

Prisión de Burgos

Europa arde. Alemania amenaza con adueñarse de ella. Nuestros ánimos están destrozados. Esto significa nuestro fin en presidio.

Nieva fuertemente. El jefe de la prisión ha pretendido que cenemos en el patio a 10º bajo cero. Las monjas han conseguido convencerle de que es una nueva injusticia y más en este día.

Disponemos de buenas provisiones y también de botellas de coñac llegadas por medios casi milagrosos e incomparables.

Son la 12. Las monjas han preparado una misa de gallo en su capillita que va a ser cantada por varios componentes del orfeón.

Salimos al patio. Hiela intensamente, dentro y fuera de nuestros corazones. En la capilla, mucha luz y Jesús en el pesebre.

Cantamos un villancico, otro... Perico Zabala, nuestro divo, se prepara para entonar un solo. Su cara de niño rubio se parece al que acaba de nacer. Con su voz suave, larga, cálida y seguramente con el corazón en los labios canta:

*Hoy es día de alegría
y sin embargo lloro yo.
Hoy no es día de tristeza
y sin embargo lloro yo:
es que recuerdo el cuadro alegre
de mi casita todo amor.
¡Perdóname, Señor,
perdona mi dolor,
pues tengo triste el corazón!*

¡Qué nos has hecho, Arcelus querido! ¿Cómo se te ha ocurrido poner esa letra a una música éuzkara que ya ella sola nos destroza el alma?

Han pasado muchos años desde entonces y no puedo olvidarlo. Aquellos hombres flacos, rapados, harapientos, valientes, estaban como piedras, con ojos brillantes, duros, humedecidos, pensando cada uno en su tragedia y en "su casita todo amor"...

¡Perdóname, Señor...!

57

Hemen dago erderaz idatzitako aurkitu dudan bigarren abestia, gabon abestia da eta doinua oso ezaguna izan behar du hor esaten duenez, nik ez diot jarri baina zuk, irakurle, akaso jarriko diozu.

Burgosko espetxean, Ander elipsearekin seinalatuta

ESPETXETIK IRTEERA - 1943go urtarrillaren 13an

Burgosen lau urte eta erdi egin zituen, horietatik bat, heriotzaren errainua buru gainean zuela. 1940an etorri ziren errebisioak, eta kondena berriak: 30 urteko kondenak aurrena, indultua gero. 1943ko urtarrilaren 13an, honela kontatzen du "Mañul"ek bere Diarioan "Gudaris y rehenes de Franco" liburuan:

«Martes, 12 de enero.

Desde el toque de diana hemos sabido los nombres de nuestros amigos que se van a casa. Entre ellos hay 16 de la brigada, Pino, Perico Iruretagoyena, Ander Arcelus y Carmelo Lasarte. Han partido antes de comer. He escrito una carta a mi madre y otra a Joshe S. ¡Por fin han empezado las liberaciones! He recibido carta de Celia y he escrito una postal a Mariasun. Después de comer ha llegado otra lista con liberaciones de Bilbao. Entre ellas las de Angoití y J. Frade. Los del Txir-Txir se han hecho una fotografía antes de la partida de algunos componentes- Estamos abrumados por las emociones del día; todos estamos callados y la brigada parece un cementerio. Anoche llegaron 287 masones. Pino ha salido en libertad desde la enfermería y Sebas también, con los ojos malos, frío.»

Koldo Mitxelenarekin batera kartzelatik atera, eta elkarrekin egin zuten trenez Donostiarainoko bidaia. Koldok urte asko geroago kontatu zuenez, «Andres Arzelus eta biok Gipuzkoako hiriburura heldu ginenean, ni neu ovni bat bezain arrotz sentitu nintzen. Orduan, maletak eskuetan, Abenidaraino heldu eta, bertatik, Luzearrek telefonoz Errenderira deitu zuen, ni tranbian helduko nintzela abisatzeko»...

1943/1946 DONOSTIA-MADRIL-DONOSTIA

Bere familiatik irten gabe, Dunixi eta Manuel anaiak lanik gabe utzi zituzten faxista espainiarrek Donostiako Udal Kutxan. Halere ustekabeko laguntzak eta lagunak aurkitu zituen Luzearrek. Era honetan, bere laguna eta garaje baten jabea zen Nemesio Lealek lanpostu bat eskaini zion Madrilen. Andresek eskaintza eskertu arren hasieran uko egin zion, ez baitzuen berriro Euskal Herritik urrundu nahi, are gutxiago giro itogarrian bizi zen gerraondoko Madrilen bizitzeko.³¹

Amalek honela kontatzen digu orduan bizitakoa:

Kalean zebillen batean, bere laguna zan Lealtar Nemesio –Leal Garajeko burua– arkitu zun. Onen emaztea "Obras y Construcciones Elizaran"eko jabearen sendikoa zan, eta auek lur-beso (peninsula) guztian zabaldurik zuten etxegintza, Etxe Nagusia Madriden kokaturik. "Te necesito en Madrid" esanez, zuzendaritza eskeñi zion.

–No te parece que ya he pasado suficiente tiempo fuera de Euzkadi? –Ez zegon prest gure aita, naiz eta irabazi onak eskeñi, Aberria berriro uzteko.

Gertakizun au izan eta illabete (gutxi gora-beera) igaro ondoren, erbesteratzeko agindua jaso zun; zeatz-meatz oroitzen ez banaiz ere, berreun ta berrogeitamarren bat kilometrora urrutiratzeko agindua.

Leal jaunak, gertatutakoa adierazteko ots-egin bezin laster, Madridera lana berreskeñi zion.

Denbora txikia eman zun ba gure artean. Madridera bidea artu eta an asi zan lanean.

Bakardadea jasan eziña zitzaion. Espetxean baño okerrago zegola esaten zun, an beintzat lagun artean zala ta...

Leal jauna, aita orrela ikusiz, etxe billa asi zan gu ara joan gintezen aal zan azkarrena. Orrela ba, [1943ko] garagarillaren 15ean, San Isidro egunean ain zuzen, sendi osoa Madridera joan giñan berarekin bizitzera.

An urte t'erdi inguru egin genitun, naiz ta zigorra iru edo lau illabetera kendu. Zigorrik ez, baño ezta

Madrilgo kaletan sendiarekin bildu ondoren

Madrilen 1944ean, Luzear, bere emaztea Amalia, alaba Amale eta semea Inakirekin.

Donostira itzultzeko lanik ere... Lana arkitu arte, an gelditu bear...

Alako batean, Donosti aldean, Ernanin ain zuzen ere, lan bat eskeñi zioten "Almidones Remy" olan, idazkola lanerako. Lanbide artan etzun ez Madriden zun malla, ezta irabazirik ere, baña zalantza txikirik egin gabe, aalik eta laxterren emen giñan, 1944ko iraillan.³²

Madrilen eman zuen denboran zer egin zuen jakiterik izan ez badugu ere, ez dugu ahanzi behar bere lagun

³¹ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

³² Amalek bere aitari buruz egindako liburuxkan

zintzonenetako batzuk Carabanchelen preso zeudela, hauen artean Joseba Rezola³³, eta honela izanik seguru gara Luzearrek Madrileko bere egonaldia lan politikoa egiteko erabiliko zuela, ez baitzen lagunak eta militantzia «ahazten» dituzten horietako pertsona.³⁴

Naiz eta Luzear bera ez aipatu Kirmen Uribek honela kontatzen du garai artan nola biltzen ziren Madrilen zeuden abertzaleak, bere lagun Joseba Rezola haien arduraduna izanik ez dut zalantzari Luzear tartean izango zenik. Garbi dio Amalek ez zekitela berak zertan aritzen zen aita baina bazekiten ez zegoela geldirik.

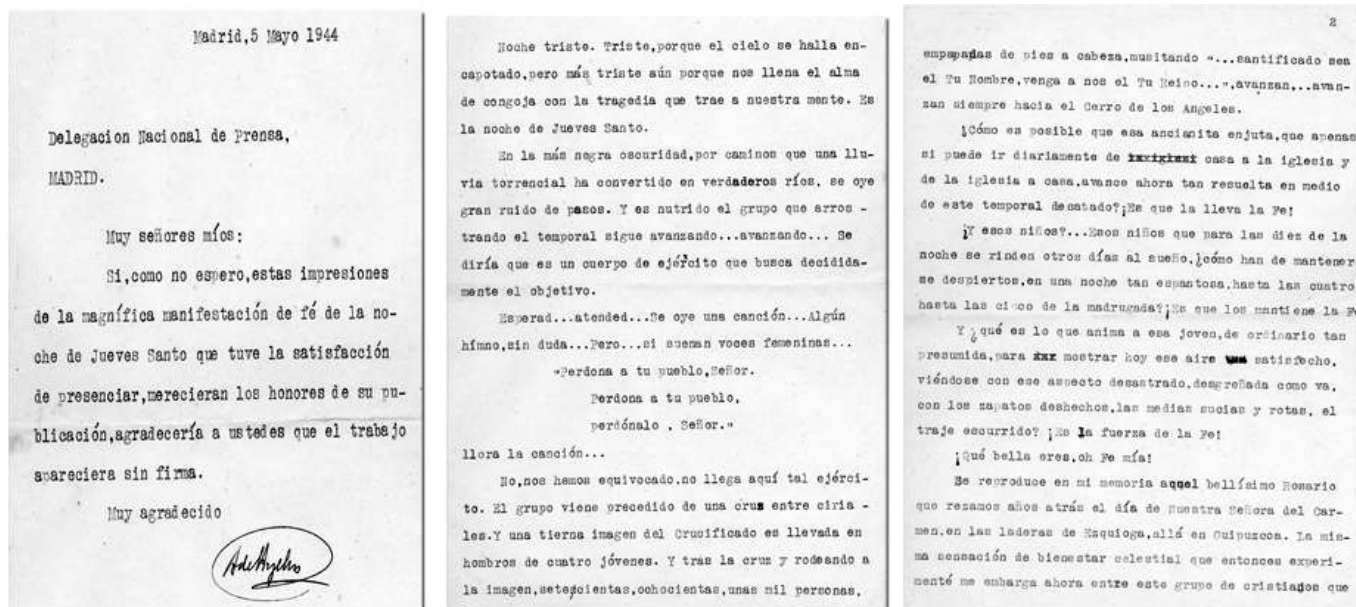
Hau da Kirmenek kontatzen diguna:³⁵

Flavio Ajuriagerra izan bazen Bilboko arduraduna Madrilgo taldearen buru Joseba Rezola ordiziarra zen, gerra garaian Defentsako idazkari nagusia izandakoa Santoñako El Dueson eta beste zenbait espetxetan preso egon ondoren 1943an askatu zuten, baina herrian bizitzeko debekua ezarri ziotenez, Madrilera joana zen lanera Elizaran eraikuntza enpresara. Talde anitza zen hangoa, Junta de Resistencia zeritzon erakundea sortu baitzuten diktaduraren aurka zeuden alderdiek eta elkarlanean jarduten zuten; noiz edo noiz Chicote taberna ondoan zegoen putetxe batean biltzen ziren bilerak egiteko. Euskal abertzaleez gain, sozialistak, errepublikar ezkertiarak, anarkistak, katalanak eta galiziarak. Joseba Rezolaren agindupean ziren, besteak beste, Koldo Mitxelena, Sabin Barrena, Bernabe Orbegozo edo Pello Mari Irujo. Kontaktatu onak zituzten Pardoko kiteko, Banco de Vizcayako zuzendari Bordegairairekin elkarriketatzen ziren; ez ziren alferrik Espainiak

*bankurik handienen artean Bilbokoak. Txomin Letamendiren egitekoetako bat, agidan, talde desberdin hauen arteko lotura indartzea eta bermatzea zen, koordinazio azkar eta ziurragoa lortzea penintsulan barrena zeuden taldeen artean. Ariztimuño batailoian Txomin Letamendirekin batera gerran ibilitako Sabin Barrenaren bitartez segituan jakin du, Joseba Rezola harrapatu egin dutela Madrilen, 1944ko abuztuan. Eta hala ere, bi asteren buruan libre utzi dute, frogarik ez dutelakoan. Oso kontuz ibili beharko!, aske uzteko modu hau polizia-
ren ohiko amarrua da, susmagarriari jarraipena eginez ahalik eta kide gehien harrapatzeko. Eta noski, tentuz ibili dirá aurrerantzean. Baina bederatzi hilabete geroago, 1945eko maiatzean, Reina Victoria hiribidean, berriz atxilotu dute Joseba Rezola; Carabanchelen eduki dute egun batzuez, eta ekainaren 2an Irunera daramate trenez, gogor interogatu dezaten han.*

Jarraian kontatzen duena aurrerago sartuko dut, 1945ean Ander, jadanik Donostian zenean, han egindako ekin-tzarekin zer ikusirik duelako.

Berak erderaz idatzitako lantxo edo artikulua bat aurkitu dut, 1944ko maiatzak 5ean idatzia: Madrilgo «Delegación Nacional de Prensa»ra gutun bat "ostegun santuko prozesioari" buruz. Bertan argi ta garbi adierazten du bere "kristautasun sendoa".

³³ *Garai hartan Rezola ez zegoen preso, Madrilen izan arren, 1945ean atxilotu zuten Madrilen, ordurako Luzear Donostian zegoen eta bertan lagundu zion Rezolari atxilotetatik ihesten. Hau aurrerago kontatzen dut. Jonanek

³⁴ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDE GILEAK»en

³⁵ Kirmen Uribek "Elkarrekin esnatzeko ordua"n

3

se dirige al Cerro de los Angeles. La misma Pe, los mismos efectos. Entonces nos llevaba allí la esperanza de poder contemplar la aparición de la Virgen (que no se produjo) y la tarde era de lo más apacible. Hoy, en cambio, nos lleva a Cristo la angustia producida por la catástrofe que asola al mundo entero y nos acompaña un temporal denso de agua y viento. Pero, tanto entonces como ahora, los labios repiten las mismas expresiones: "...Madre de Dios, ruega por nosotros pecadores..."

Y la canción sigue llorando una y otra vez

"Perdona a tu pueblo, Señor.

Perdona a tu pueblo,

perdónalo, Señor."

Y los embates del viento arrecian... y la lluvia no cesa...

Por fin, el Cerro de los Angeles. Objetivo de aquí que en principio creímos ejérzito, y que ha resultado ser un grupo de amantes de la paz.

¡El Cerro de los Angeles, altar mayor de España! Allí está, como siempre en espera, el Maestro. Y los discípulos han acudido a El, como antes lo hicieran siguiéndole al otro lado del Tiberiades, a aprender su celestial doc-

4

trina y pedirle un nuevo milagro. Allí los tiene exhaustos como aquellos otros, sentados los pecos que han encontrado asiente, de pie los más, inmóviles todos, pues cada nuevo contacto con la ropa completamente mojada les produce estremecimientos de frío, cogiéndose de suño. Y el Señor se ha apesadumado de ellos.

Y convirtiendo en catedral máxima la prisión que su inmensurable Amor escogió para quedar entre nosotros, hace llegar a aquellos discípulos, dominados por el sueño en nuevo Huerto de los Olivos, a aquellas corazonas amantes que pueden ser sal y luz de todos los demás, su doctrina eterna, doctrina, que puesta en práctica, podrá convertir en realidad el ideal que todos ellos alimentan:

¡el Cerro de los Angeles, altar mayor de España!

"Si al hacer tu ofrenda ante el altar recuerdas que tu hermano puede tener algo contra tí, deja tu ofrenda.

"Vé primero a hacer las paces con tu hermano. Y sólo entonces volverás a presentar tu ofrenda."

Cuántas envidias, cuántos odios a desvanecer si se quiere que este Cerro sea verdadero altar mayor.

"Ama a tu prójimo como a tí mismo."

Sublime mandato que aun siendo siempre el mismo,

5

parece siempre nuevo.

"Sed misericordiosos como vuestro Padre es misericordioso."

"No juzguéis y no seréis juzgados. No condenéis y no seréis condenados."

"Perdonad y se os perdonará."

"Con la misma medida con que midiereis seréis medidos."

Pero, ¿hay alguien, Señor, que pare mientes en tales máximas en su actuación constante?

"Quien se ensalza será humillado y el que se humilla será ensalzado."

¿Cuán pocos han de ser los ensalzados, Señor! Pues, ¿no nos creemos todos sendos dioses o dioses hechos y derechos?

"Ama a tu enemigo; haz bien a quien te aborrece."

¿Basta eso, Señor? Pues si así como por el fruto se conoce el árbol, al hombre se le descubre por sus actos. ¿qué mal parado ha de salir nuestro cristianismo!

Pero bien han entendido, Maestro, la magnífica lección que acabas de explicar, estos discípulos predilectos que han querido pasar esta noche de angustia contigo.

1944ko iraillan DONOSTIAN berriro

Honela dio Amalek:

1944. ngo Iraillan etorri giñan Donostira, poz-pozik. Aita, esan dedanez, Ernanin así zan lanean. Lan ontatik kanpo bereala así zan gaztedia biltzen, Santa Maria elizako gazteekin hain zuen.

Emanin lanean ari zela, Donostiko Aurrezkitegiko Zuzendari zan Lamfus jaunak deitu zun. Len esan dedanez, ortxe, Donostiko Aurrizkikutxan jardun zan lanean 16 urte zitunetik 1936gna arte. Lanfus jaunak deitu zun ba eta bertan lanean así bear zuela esan zion. Gure aitak par egin omen zun, orí ezinezkoa zela esanaz, baña Lamfus jaunak ba zun indarra, itxuraz, eta bertan lanera sartzea lortu zun. Benetan eskertzekoa izan zan gure aitaren alde egin zuna! ¡Baña onegia zan luze irauteko!

GAZTEAK

Joan-itzuli hauetan ez zuen, jakina, Luzearrek euskararen eta Euzkadiren aldeko bere lana baztertu. Kartzelatik irteterakoan Donostiara itzuli zenean, berehala lan bila asi zen, baina baita ere "bere ezkutuko lanetan". Donostian alderdiko arduradunetako bat egin zuten segidan. "Lan" hauetako bat, Santa Maria elizako gazteak bildu eta haiei barruan abertzaletasuna pizten saiatu izan zan besteak beste.

"LAN" ARRISKUTSUAGOAK ERE... (1945go ekaina)

Honen adibide, Madriletik Donostiara itzuli zenean bizi izan zuen balentria edo abentura dugu. Hernaniko bere lanean ari zela, Luzearrek berehalako ohar bat hartu zuen: Madriletik zetorren trenean, Joseba Rezola bi goardia zibilek «zainduta» zekarten Irungo komisaldegian «egokiro» itaundua izateko. Antza, frankistak prest zeuden Rezola torturatu eta honek euskal erresistentziaz omen zekien guztia ateratzeko. Hernaniko geltokian trenera igo eta Rezolari ihes egiten laguntzeko agindua hartu zuen Luzearrek. Baita honek agindua ondo bete ere.³⁶

Trena badator Donostiarantz, larunbata da. Hernaniko geltokian mozkor bat sartu da. Balantzaka ze-harkatu du bagoia, tupust egin du batekin eta bestearekin. Joseba Rezolak ezagutu egin du adiskidea: Ander Arzelus Luzear kazetari eta idazlea da. Donostiako Norteko estaziora iritsi baino lehen Arzelus bertsotan hasi da, bazterrak nazkatzen diharduen kantari hordi bat da, eta Rezolari adierazten ari zaio trena geratu baino lehen bagoitik salto egin behar dutela, biek batera, Erresistentziako kideak zain dauzkatela kanpoan, haiek eramango dituztela toki ezkutura. Oso bizkor gertatu zen ihesa, ez dakit tirorik ere egin ote zuten guardia zibilek. Barriola sendiaren etxean gordeta egon zen Joseba Rezola, harik eta abutzuko bigarren asteazkenean automobil frantses ofizial bateko maletategian muga igaro zuen arte, Ziburura.³⁷

³⁶ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

³⁷ Kirmen Uribe "Elkarrekin esatzeko ardua"n

ANTZERKI TALDEA

Amaleri esker dakigu, aita ez-kutatuta zegoela ere, Aldakonea gaineko Usandizagata-
rren etxera joaten zela, gazte
talde bat prestatzen ari zen
euskarazko antzerki lana zu-
zentzera, auhen artean
Amale ere zegoen, hau ezin
zen faltatu horrelako batean.

Amalek, atzerrian zegoen
bere senargai Andoniri idatzi-
tako gutunei esker izan dut
jarduera honen berri zeha-
tzagoa, ez nion berari asko
entzun gai honetaz edo ez
naiz gogoratzen behintzat.

Gutun haiei esker dakit adibidez, 1946go Sansebastian egunean antzeztu zutela lehenengo aldiz, atzera-
pen ugari izan ondoren, arrazoi ezberdin batzuegatik. Amalek Andoniri kontatzen dio nola berak oparitu-
tako eratzunaren dirdirak nabariak izan ziren ikusleek esandakoaren arabera. Bi antzezlan eman zituzten,
haien izenburuak ere aipatzen ditu: "Bost urtian" eta "Jai dagonaren indafa". Geroztik badakigu Igeldon
eta beste hainbat lekuetan antzeztu zutela, Ander erbesteratu ondoren ere, bere zuzendaritzarik gabe.

Baina hau beste istorio bat litzake...

Hau da gutuna:

Donosti, 23-1-46

Aita Andoniri maite maite: Batek esan
te arikoen erri un fero de teatro, maso ariko; pero te
te tiene en exploracion en este mundo.

El domingo, 1 por fin! Luminos la representacion
y por un no puede decirlo, y cuando se te viera
el domingo, tequit me. de muy mal para hacerlo.

Por, es el aniversario de la muerte de mi
padre, y hemos tenido una a las siete, y ahora han
bueno a babilon me la parte a maravilla.

Como te he dicho, el domingo tuvimos la
representacion, como me habia gustado por tu
mundo ariko! por... e por la parte a hacer? He-
perantunet del obra "Bost urtian" y "Jai dago-
naren indafa". Ya supondras, como hemos tenido
que movernos todo el dia; almorzamos ya a las, que en
la segunda del principio, te teniamos en mucha
quien, y despues de spard son los ultimos dias.
En algunas cosas, no estabamos muy seguros, solo
te, la parte y en los hombres, siempre hay que
verlo igual, no teniamos fundamento, no te pases! por

como te dicen, no estabamos muy seguros, en el
primer punto, pero ya estabamos que parte muchos,
y de parte de un muchos. Un detalle que me
dijeron; dice que me estiga, la estiga que me se-
gunda te, babilon muchos, y de un muy bueno.

Ya me como bago las cosas? Me como muchos
cuando me te dijeron, e con la que te quito ya
a esta parte!

Esta semana tenemos que hacer un en el
trabajo! e ch!; pero como hemos tenido una tem-
pala, siempre todo los dias, y esta semana en los
traviesos. Esi que hay. De la parte de el dia,
que dice ya me la parte tiempo que me hemos
sido. e cuando me estiga otra vez? e la segunda
de la parte muchos puntos? e de la parte de la
muerte en babilon! e de la parte de la parte?

Como estas esta parte en la parte, pero en la parte
voy a terminar la parte en la parte, por el la
depo me se como la parte a terminar.

e Tu me como que te diga? Recibe te tequit
el lunes de la semana pasada, y esta semana parte

Ikusten duzuenez Amalek gutuna “erderaz” idazten dio, honen arrazoia zera da, garai hartan debekatuta zegoen gutunetan euskera erabiltzea, “korreo” ofizialez bidalitako gutun guztiak “zentsura” pasa ohi zute-nez.

Garaian “korreo ofizialez” aparte beste “bide” batzuek ere erabiltzen zituzten, bide haien “erantzuleetako bat” Ander bera zela ere argi dago gutunetan irakurri ahal izan dugunez.

Gutun azala eta “postal ireki bat” zensuraren” zigiluekin, horrela hasi ziren beren harremanak

Baina handik gutxira, Apirilean 21ean “Aberri Eguna” ospatzeko ikurriñak jarri zituzten alde askotan, Donostian zuhaitz askotan, Gobernu zibilaren aurrean, gazteluan etab., baita Bilbo aldean ere Amalek gutunean dionez. Baina ez zen hura “debalde” izan Luzearentzat, polizia astelehen goizeko ordubietan bere etxean zen eta atxilo eraman zuten Gobernu zibilera. Ez zuen asko iraun atxiloketa harrek eta gauerako etxean zen berriro Amalek dionez.

Ez zen denbora askorako izango, **ekainak 26an gaueko 12ak** aldera polizia etxean zuten Ander atxilotzen saiatuaz, honela kontatzen jarraitzen du Amalek bere liburuxkan:

Gau batean, nere bizi osoan iñoiz aaztuko ez dedan gaua, bi polizi azaldu zitzaizkigun gure aitaren billa. Gure amak, aita etxean ez zala esan eta ikustera sartu nai zuten, baña "Fuero de los españoles" zala ta, “mandamiento judicial”ik gabe, etxe batean ezin zirala sartu eta etzirala sartuko esan zien.

—Pero, señora, si su marido no está en casa, déjenos entrar a comprobarlo.

Gure ama, berean gogor; ez zitula sartzen utziko, eta aserre bizian aginduaren billa joan ziran, kanpoko atean polizi bat eta kaleko sarreran beste bi utziz.

Minutu bat galtzerik ez zegoen, aita oso argi baitzun ezin zutela arrapatu, geiegi zekila ta oso arriskutsua gertatuko zala. Nolabait iges egin bear zun, baña, nola? Gu irugarrenean bizi giñan, eta soka baten laguntzaz bigarren bizitzako balkoi batera jexten aalegindu zan, baña alperrik, ezin beko bi poliziak ikusi gabe egin. (...)

Gure sukaldeak barne-bide bat zun zuzenean, baña bereala biurguneak zitun bi aldetara, eskubitara joz komunera iritxi zintezken eta ezker aldera egiñez, kaleko atera. Biurgunea zan zatian sapairik ez genun, arritzekoa bada ere, eta onen ordeztellatua genun gañean, baita laugarren bizitzako bi leio ere. Bitxikeri onegatik, aal zan moduan aita laugarren bizitzako leio batera igotzen lagundu eta bizitza ortan sartuz, andik tellatura irixteko aalegindu bear zula pentsatu genun. Baña au guztia zaratarik gabe egin bear genun, bi arrazoigatik batez ere: bata, atean zegoen poliziak ez zun ezer entzun bear; bestea, laugarrenean bizi ziranak lagunak izan arren, auek esnatzea arriskutsua zan, soñurik entzuten bazuten, karrasirik edo egin zezaketen ta. Nola edo ala lortu zun goiko leio batera igo eta bizitzan sartzea, bi semeen laguntzari esker, eta an, argi-zulo batetik tellatura ateratzea, Anderrek (seme zaarrenak) lagunduta. Orduan onek esan zigunez, aita tellatuan ondo utzi zun eta berri onek pixka bat lasaitu gindun; etsaien atzaparretatik iges egin zun beintzat! Bereala oean sartu zan beste guztiak bezela.*

Andik pixka batera, antxe ziran berriro ere gure "lagunak", sartzeko baimena aldean zekartela. Ezin zuten sinistu aita an ez zegoenik, eta ikusketa artan etxe guztia arakatu zuten, oi azpi, arasen atzekaldeak, eta abar. Oso asarre ziran amarekin, ez zuten ulertzen ta, zergatik bialdu zituzten

aginduaren billa, aita an ez bazan.

Kezkatuta euki gindun gau osoa, aita tellatuan bakarrik... gaez... nola egongo zan ez jakiteak!

Urrango goizean, ondo zegoela esanez, mezu bat bialdu aal izan zigun.

Tellatuko ibillerak geroago, berekin itzegin aal izan genunean, jakin genitun. Etxeko ataria San Jeronimo karrikan izan arren, bizitzak Puerto karrikako izkiña ere artzen zun. Ortaz, aita tellatura irten ondoren, Puerto kale aldera joan, eta angoo balkoi batean sartu eta antxe egin zun gau osoa.

*Etxe artakoak ezagunak ziran, eta auek Puerto kaletik ateratzen utzi zuten.*³⁹

*Amalek "bitxikeria" dionaren arrazoia seguruena zera izan daiteke, berak bizi ziren 3garren solairuko etxebizitza eta laugarrenekoa ere beren sendikoak ziren, bere aitonaren garaian 13 seme-alabako sendia etzan solairu batean bizitzerik, beraz, bi solairu zituzten eta barrutik nolabait "elkartuta" egoteko egina zegoen "bitxikeria" hori alde hartan.

*Une artako arazoa gaintitu bazun ere, ez da bearrezkoa, andik aurrera ezkutuan ibilli bearke zuela esatea. Donostin eman zitun illabete batzuk, baña ortarako bizarra utzi zun. Eta orrela, iñork eza-gutzen ez zuela, ibillalditxoak ere egin zitun irian zear. Orrela ezin zula jarraitu, eta "beste aldera" joan bear izan zun, 1946an*⁴⁰

Inazio Mujikak garai hartako berri honela ematen du:

Ajuriagerra Donostian ezkutatuta zegoela, Valdestarren Villa Izarra etxean egoten zen. Iñaki Valdesek kontatu zizkion Pelay Orozcori Luzearren ihesaldiaren berri gehiago: *"Cuando se escapó Ander Arcelus, estuvo varios días viviendo, podríamos decir, como un gato, en los tejados. Por las noches intentaba cobijarse en cualquier sitio que le ofreciera abrigo bajo techado. En una de estas ocasiones, parece que quiso entrar en algún piso que estaba abierto y desde dentro empezaron a gritar: "¡Ladrones, ladrones!", por lo que el bueno de Arcelus tuvo que salir de allí volando. Y así estuvo varios días, sin comer. Un buen día llego aquí, porque conocía el refugio de Juan [Ajuriaguerra]. Y te vas a asustar: aquel día se comió ¡catorce pasteles seguidos!". Pelay Orozco, Miguel; Juan Ajuriaguerra, su vida, su obra, su muerte, Idatz Ekintza, 1987.*

*Aurrez esan bezela badakigu, aita ezkutatuta zegoela ere, Aldakonea gaineko Usandizagatarren etxera joaten zela gazte talde bat prestatzen ari zen euskarazko antzerki lana zuzentzera.*⁴¹

Ander bere sendiko hiru emakumeekin ihesi ondoren

Xabier Arzelusek honela kontatzen du garaikoa:

Halere, Iparraldera pasa aurretik, zazpi edo zortzi hilabetez Gipuzkoan zehar ezkutuan lanean aritu zen, eta barne Erresistentziaren ardura esku onetan utzi ondoren hartu zuen mugaz bestaldera pasatzeko erabakia, noizbehinka muga «hegoalderantz» pasa bazuen ere. Donostiara etorri zen batean, hain gustukoa zuen zarzuela bat ere ikusi omen zuen *VictoriaEugenia* antzokian, ondo mozorrotuta, noski. Betaurreko ilunaz eta biboteaz disimulatuta, Luzearrek hain aldatzen zuen bere itxura non, behin batez, Luis bere anaiak ez zuen Andres Donostiako kaleetan ezagutu.⁴²

³⁹ AMALEK«LUZEAR»liburuxkan

⁴⁰ AMALEK«LUZEAR»liburuxkan

⁴¹ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

⁴² XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

1946/1949 IPARRALDEAN

Ipar Euskal Herrian, 1946go abendua hasieratik 1949go abuztura arte bizi izan zen Luzear. Ez zituen noski urte gogor haiek ezer egin gabe eman. Besteak beste *Alderdi* aldizkariko kontseiluan egon zen, eta *Euzko Deya* aldizkarirako ere hainbat artikulu idatzi omen zuen, izenik gabe, Euzkadi Irratian arduraduna ere izan zen, EBBko lehendakari ordea ere azken urtean...

Iparraldean erabili zuen Nortasun Agirietako bat da hau.

"Carte d'identité d'étranger temporaire."

Arcelus, Andrés.

Profession: Sans.

10 decembre 1946.

Delivrée 30 decembre 1946.

Lieu de résidence et adresse au moment de la remise de la carte: Pau 4 rue des Anglais".

EBBko LEHENDAKARI ORDEA

Gipuzkoako arduradun nagusia izan bazan Donostian izan zen garaian, iparraldera iritxita, 1948an EBBko lehendakariorde izendatu zuten. Alderdiko txosten eta gutunetan "Anselmo" izena erabiltzen da hartaz hitz egitean (EBBko lehendakaria, Doroteo Ziaurritz, "Dionisio" zen): Ander, Andrés, Luzear, Imanol, Anselmo.⁴³

Atzerago, 28garren orrialdean esan bezala, bere azkenetako hitzaldia izan daitekeenaren "zirriborroa" daukagu, EBBren bilera batean hitzaldia ELEBITAN egin behar izan zuen, zoritxarrez, berak bertan zionez "DENAK" uler zezaten:

Bere "amesgaiztoa" zen gaiarekin, ALDERDIAREN EKITALDI-BILERATAN IKUSTEN ZUEN EUSKERA EZA! Ez zuen amore emango hil arte bere borroka hartan eta "zirriborro" hauetan garbi irakurri daiteke bere kezka. Bertan lehendabizi euskeraz eta gero zatika gazteleraz errepikatuz egin zuen bere hitzaldia, **ALDERDIAN, DENAK ULER ZEZATEN!**

Honela dio lehenengo orrian:

Euskera

Gure ezaugaririk nabarmenena.

Gure izkiñurik bikañena.

Gure pitxirik maitagarriena.

E.B.B.'k euskera bere gainberako ---- gaian gelditu ta bera berpiztu, indartu ta sendotzeko eskatzen zaion guzia ontzat artu bear, danik eta esk---derik gogoñenak izanda ere. Gure --takitan atzera gabiltza ordea. Bear bada euskeraren garrantzia ezaguturik ----- aberkide izateko euskera jakitea eskatu izan balitz, gaur ez genuke onelako lanik izango.

Onelako eskabidea gogoña zala pentsatuko dezute bear bada baña ez ote da ori bezin gogoña, gaur, gure alderdian zerbait izateko, naiz agintari, naiz enpliatu euskera jakiteko eskatzea.

Gauzai asiera ona ematen etzaionean ezta gero aiek mol-datzea samuragoa izaten.

Gure Alderdian sartzeko auzéz benetako abertzaletasun egiñ antzera euskera ikasteko eskatu izan bagenu, gaur ez genuke Alderdi... (Beste 7 orritxok osatzen dute hitzaldia).

⁴³ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

RADIO EUZKADI IRRATIA

Francoren komunikabideen lanari aurre egiteko (eta euskaldunen izpirituak suspertzeko –gera galdu ondoren bazuten berpizteko premia!) EAJk nahitaezkoztat jo zuen irrati emisora aske bat lehenbailehen osatzea.

Lan honen antolatzaile nagusia Joseba Rezola izan zen, eta *Radio Euzkadi-Euzkadi Irratia* osatzea bere esku geratu zen, lan honetan Arzelus bere lagunaren laguntza osoa izan zuelarik.

Hemen, Donibane Lohitzunen bizi izan zen, Villa Briseis-en, EAJk alokaturiko etxean. Harekin batera bizi ziren irrati-ko beste kideak ere: besteak beste, Leonardo Salazar eta Iñaki Durañona.

Luzear irrati-ko zuzendaria ere izan zen garai batean eta euskarazko egitarauaren arduraduna denbora guztian.

EUSKERA IRAKASKETAK IRRATIAN BERRIRO:

HONELA ZION IRAGARKIAK:

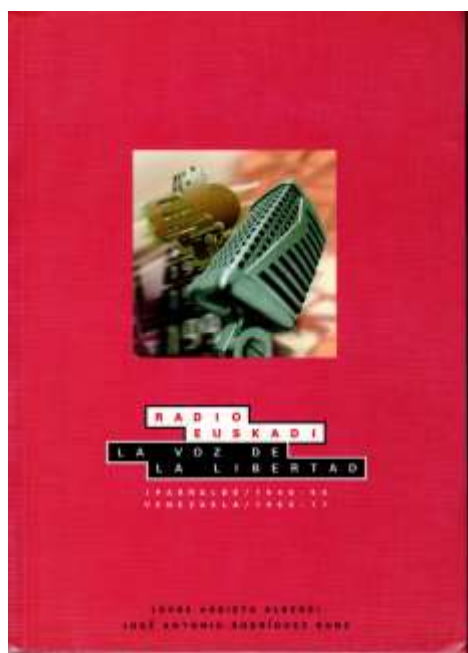
«Radio Euzkadi, la emisora de la Resistencia vasca, ha comenzado a radiar clases de euzkera, en emisión diaria de un cuarto de hora, a las 7,45 de la mañana, en onda corta de 29'70 metros. Estas clases han obtenido una favorable acogida entre los radioyentes de la emisora clandestina vasca».

Aipatu bezala, euskal irakasketa haien arduradun nagusia Ander Arzelus izan zen, gerra aurretik 1934ean "Radio San Sebastian"en hasi zen bezala, hemen ere jarraitu zuen. Ez zuen sekula amore eman, berak hain beharra ikusten zuen euskera, zabaldu eta erakusten saiatzen zen ahal zuen era guztietara.

Luzear emisoraren zuzendari ere izan zen, epe labur batez.⁴⁴

Behin baino gehiagotan eten zuten Donostiako "Radio San Sebastian"eko emisioa Francoren kontrako aldarriak jotzeko. Bere kronikak Gorrititar Imanol izenordez izenpetzen zituen.

Honela diote Leire Arrietak eta Jose Antonio Rodriguezek "RADIO EUSKADI-LA VOZ DE LA LIBERTAD" liburuan:

Ander Arzelus Luzear, vicepresidente del Euzkadi Buru Batzar, director de la emisora durante algún tiempo y una verdadera autoridad en materia euskérica, se encargaba de elaborar la parte en euskera de los programas. Para sustituirle se las arreglaron en un principio con los trabajos de Nicolás Ormaetxea Orixe y los del propio Rezola. Bera zendu ondoren euskal irratsaioak bukatu ziren, itxuraz etzuten nder ordezkatzeko inor aurkitu.

Eta laister Frantzia eta Espainiako gobernuen akordio bat medio, irrati itxi behar izan zuten eta Venezuelatik eraman zuten jarraia, Franco hil eta gero, 1980kadan, dela 40 urte, euskadin egin ahal izan zen artean.

⁴⁴ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

1948an AMALEREN EZKONTZA

Ander erbestean zegoela izan zuen lehenengo harremana bere suhia izango zen Andonirekin, hau ere erbestean zegoen gerra garaitik, 16 urterekin ihesi egin zuen bere Zarautzar sendiarekin eta han bizitu behar izan zuen 1948rarte, Francok amnistiatu zituzten artean. Andoniren aitarekin ere, Joseba Zinkunegi, sendagilea, hau ere atzerriratu zegoen semea bezala, Joseba ere euskal idazlea zen. Beren euskeraren aldeko burrukan eta EAJn ere buruetakoak biak zirenez, aspalditik elkar ezagunak eta adiskideak ziren.

Hemendik aurrera Amale berak ematen digu berri bere liburuxkan:

Nere senargaia, Zinkunegi'tar Andoni ere an (iparraldean) zan. Gerra garaian alde egiña, 16 urtekin, eta gero etorri ba'litz "soldaduzka" egin bearko zula ta, ("prófugo" bait zan), bate gogorik ez, ni ara joan ala ez zalantzan giñanean, "profugo" entzat barkamena iritxi zan, eta orduan berretorri zan onera, 1848'ngo. Garagarilla'n. Urte artan bertan, Azilla'k 27'an, ezkondu giñan, eta aurrez aurre eskutitz bider berri au. Nai izan arren, etzun etortzerik izan. Alderdi'ko buruei baimena eskatu zien, baña au jaso etzula ta, ez genun gure ondoan izan egun garrantzitsu ortan. Tamalgarria izan zan, batez ere baimena berandu iritxi zitzaiola ikusi zunean!

Ez dira falta Anderrek bere "sudurmotx"eri eta Andoniri idatzitako gutunak beren ezkontza dela ta. Baita Amalek 4 egun aurretik bere aitari idatzitakoa ere.

Amale eta Andoni 1948-XI-27an

LOURDESen 1948 - 1949

Iritxi zaigun postal baten bidez badakigu 1948an otsailean Lourdesen izan zela:

Nahiz eta leku askotan irakurri dudanez 1949gn urte arte ez zuen bere gaixotasunaren aztarnarik izan, 1948 otsailak 11an Lourdes ko 90 urte betetzean, bertan izan zen, ez dakit jadanik berak zerbait ez zegoela ondo

sentituko zuen edo. Badugu bertatik bere seme alabei idatzitako postal bat. Badira ere argazki batzuek bera eser-leku-gurpildun batekin agertzen dena, Amalia eta beste lagun batzuekin, baina ez dut uste bi gauzak garai berekoak izango direnik, honela diote Leire Arrietak eta Jose Antonio Rodriguezek "Radio Euzkadiko historiaren" liburuan:

(Jatorrizkoa erderaz, Amalek itzulita bere liburuxkarako)

Jorrailla'n gaxotu egin zan. Bere lagun eta sendagille Doroteo Ziaurritz, Gorostidi sendagilleak eta radio-sendagille batek begiztatu zuten eta ebakuntza eginbearra zala erabaki zuten, eta Paris'era eraman zuten ango sendagille on batengana.

Dena dela, hor daude argazkiak, bere pentsaera zein indartsua zen ikus-teko bat datoz.

Baina lehenagoko argazkiak ere baditugu bere beste egoera eta bizitzaren berri ematen digutenak, adibidez ego aldera ezin joanik, bertara inguratzen saiatzen ziren eta horrela ikusi ditzakegu Larungo tontorrean egoalde-runtz begira bera, Joseba Zinkunegi, (bere aitaginarreba kide izango zena, Anderren alaba Amale eta Josebaren semea Andoni, 1948an ezkondu zirenetik) eta beste lagun batzuekin. .

Donibane Garazin bere emaztea eta beste batekin.

Donostian gazteluan

Isilpeko garaian bibotearekin

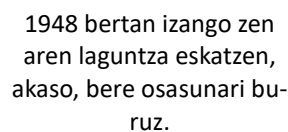
Donibane Garazin

Amalia 4 seme-alabekin, berririo bakarrik Donostian

1923an idatzi zuen bere
 Lourdesko Ama Birjiñare-
 kiko debozioa.

1948 bertan izango zen
aren laguntza eskatzen,
akaso, bere osasunari bu-
ruz.

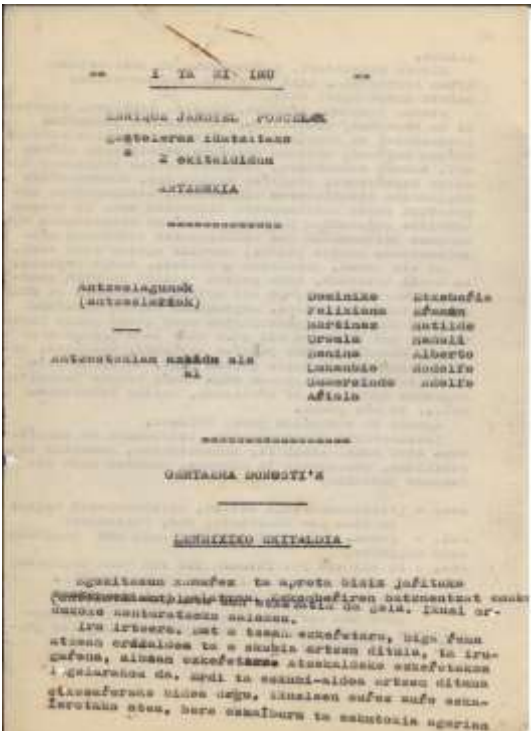
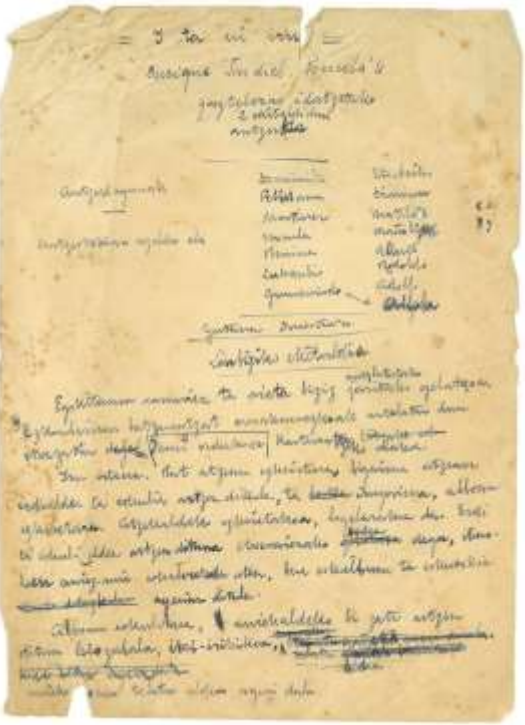
1947GO ABERRI EGUNEAN BAIONAN, bere emaztea eta JOSEBA Zinkunegirekin

BERE AZKEN IDAZLANAK

I ta ni Iru

Besteak beste, bere itzulpen lanetan jarduten zuen eta horrela Enrique Jardiel Poncelak 1945ean argitaratu zuen “Tu y yo somos tres” antzerkiaren itzulpen-egokitzea “I ta ni hiru” izenburupean egin zuen, eskuzko zirriborroak eta makinaz pasatako jatorrizko lana dauzkagu.

Ibarrola

Bere azken lana izan daitekeena zera da, Emmanuel Roblèsen Montserrat izeneko antzerki lana frantsesetik euskaratzen saiatu zen Luzear. Ekintza Bolivarren garaiko Karakasren kokatuta dago, eta, Montserrat, espainiar ofizial baten abizena da. Luzearrek abizena aldatu zion, eta Ibarrola jarri. Erdia edo itzultzeraz iritsi zen. Bukaera, Luzearren adiskide eta bere aitaginarreba kide Joseba Zinkunegik eman zion 1954 garrenean. Lan hura, berak orduan zituen 4 bilobei eta etorriko zirenei eskaini zien, azalean irakurri daitekenez.

Luzearren zirriborroaren lehenengo orria

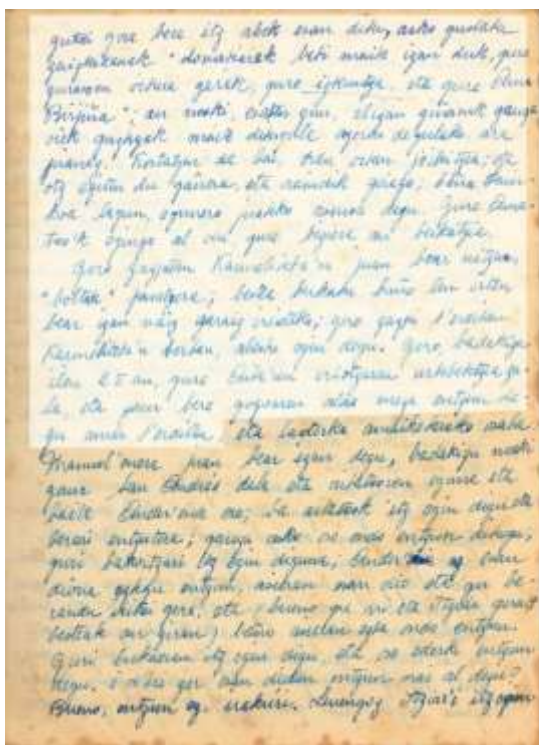
Josebaren zirriborroaren azala

Josebaren zirriborroaren lehenengo orria

ANTZERKI TALDEA IPARRALDEAN

Andoni eta Amalaren arteko gutunen bidez aurrez esan dudan bezala, Donostian antzerki talde bat osatu zuen 1945-46 urteetan eta Iparraldera erbesteratuta ere, ez zuen bere jarduera hori utzi eta bertan, esandako gutunei esker, badakigu beste talde bat ere sortu zuela Donibane inguruan, bertan Andonik ere parte hartu zuela jakin dut horrela.

Bestalde, bide hortaz ere zera jakin dut, nik ulertzen dudanez, Anderrek “irradi libre” baten bidez, bere sendiari mezuak bidali izan ohi zizkien, horretarako bere anai Manuelen etxera joaten ziren ordu jakin batean bera entzuteko. Honen berri Amalek ematen dio bere senargaiari ondoko gutun honetan eta bertan esaten duenez, bere aita berriro antzerki jardueran jarraitzen zuela eta antzez taldean Andoni ere zegoela. Antzezlanak “Bost-urtean” izango zela eta Andonik “Antton”en papera beteko zuela.

Ez dakit noizbait antzeztu zuten edo inoiz antzeztu zutenik, lehenengo aldiz antzezlanak Kanbon ematekoak ziren otsailaren 1 ean baina Andoniren emazte papera egiten zuena bere izeba baten gaixotasuna medio, ez zuen joate-rik izan eta bertan behera geratu zen.

Geroztik zera dio, emakumerik lortzeko zailtasuna zutela paper ori egiteko. Bertan aipatzen du Luzear eta Amalia-
rekin hizketan honi buruz, bere alaba Amaleri deitu beharko ziotela, paper hori lehen egina bai zuen eta gainera
bien paperean erraz sartuko zirela biok...

Baina garrantzizkoa iruditzen zait horretan ere saiatsu zela garai hartan hemen adieraztea.

Bere jarduera hau ez da inon agertzen eta hemen sartzen dut ez dadin zeharo galdu.

PARISEN EBAKUNTZA

Parisko ospitaletik ebakuntzaren aurreko egunean, maiatzaren 15ean, seme alabei bidali zien azken gutuna, ez dut geroagoko besterik aurkitu, naiz eta urtero bere urtemugaren inguruan, hau da abuztuaren 15^a inguruan, gutun bat bidali izan zien seme alabei, urte honetan, itxuraz, ez zen gai izan horretarako, 12 egun beranduago zendu zen.

1949-V-11

Nere nerek:

Agindua betetzera nua. Idazki luzetxo bat agindu nizuten eta ona asi. Gaur bazkalondoan, ordubateterdietatik irurak arte izeba Paularekin ederki egon ondoren pixka batean oiean egon naiz, lauterdiak aldera jeiki eta gure salan buelta batzuek eman ditut eta ondoren gaur Pepita'k bialdu didan tarta puska eder bat janda zuei idazten asi naiz.

Paris'ko "Hospital" au oso edera da, edozein klinikaren enbidirik ez duna. Nerea "Salle 1" da. Professeur d'Allaines'en Chirurgie'ko sala da. 23 oi daude ta 5 gañenean ementxe naukazute nere jaiotza beñiaren zai irikitzen.

Gaxozaiak oso neska atsegiñak dira eta txit ondo betetzen dute beren eginbeña: alai ta jator. Ez egunez eta ez gabez ez gaituzte beñere bakañik uzten. Beti emen degu bat-edobat inguruan Aingeru Zaindari antzera.

Sendagiñak ere jatoñak dira. Ni operatu bear nauna buru egiten duna da ta eztegu besteak aña ikusten. Oso oso ona omen da. Estomauak bakañik operatzen dituna dezute.

Goizean txoriak baño leno esnatzen gaituzte. ¿Noiz esango zenuteke? ¡Bosteterditan alajaña! Espetxean zazpitan esnatzen gindutela ta marmarean aritzen nintzan ni. Ezer ez egiteko zergatik orñ goiz esnarazi. Baña emen ezin esan ezer egiten eztanik.

Bosteterditan ekartzen dute jeiki ezin direnentzat arpegia garbitzeko ura. Ni auñeneko egunean jeiki ezin nitzan bezela garbitu ta bizaña kentzera. Baña bigañenerako ikasi nuen xixtema ordubetexo geiago oiean egoteko.

Bai ba. Seiterdietan asten dira oiak egiten. Eta ordu laurden batean gure ogeitairu

oiak moldatu ondoren, asten da luñaren garbiketa. Luña garbitzen ari diran bitartean ez dago oietik mugitzerik, baña oiak egin bitartean naiko denbora izaten det garbitu eta bi-zaña kentzeko.

Gero asten dira sendagiñe eta gaixozaien joan etoñiak, ari zula eta besteari labatiba, ari pildorak eta oni pixapotoa. Amaika lan egiten dute.

Amabiak aldera bazkaria. Nerea auxa izaten da: letxua ensalada, patata pure pater-kada aragi xeña eder batekin eta postrea. Gustora jaten det. gañera beti izaten det na-ranja bat edo beste baz-kari-luzagañi.

Ordubateterditan bixita. Ordubetekoa. Ostegun ta igandetan ordu terdi.

Añatsaldean dale bola beñiz ere, zula ta zirika ta bultza ta artu ta eramán ta ekañi.

Seiterdiak aldera aparia. Bazkariaren antzekoa baña xeña gabe, ez enpatxatzeko.

Ta gero, ezer ez. Uñengo egunerako prestaketa egin, nork baraurik egon bear dun esanaz, ta kitto.

Bederatzitan argiak itzali ta lo.

Neri gaurdaño egin dizkidaten gauzak:

Astelenean, ezer ez.

Asteartean, odola atera beatz mutuñetik eta aztertu.

Asteazkenean, odola atera besotik, eta añatsaldean beña sartu, trasfusioa 300 cm³.

Ostegunean, deklarazioa artu eta gaitzaren beñi zeatz jakin, eta azido bat eta lau pildora (bitaminak omen dira) añarazi.

Ostiralean, azidoa ta pildorakin segi, ta bigañen odol sartzea.

Larunbatean, azidoa ta pildorak.

Gaur, azidoa ta pildorak.

Biar, goizetik barau egiteko esan didate, ba diotenez "la numeration" egin bear omen didate. ¿"La numeration" zer dan? Ba eztakit, baña nik uste det operazioa egiteko ondo nagon izango dala. Ta ondo banago, ostegunean (nere iritzia da ¿e?) etzango naiz lasai-lasai sabel-irekiketarako maiean.

Lasai-lasai esan det eta egi-egia da. Ortarako primeran prestatuta etoñi bainaiz.

Donibanetik etoñi baño len, an bertako apaiz euskaldun jator batekin egin nun nere bizitza osoko aitorketa. Len Dueso'ko espetxean bezela, "Argi Donearen" azterketa luzeare-kin patxara patxaran egin nun nere bizitza azter-keta. Au egindakoan itzezin nun apaza-rekin eta ordua eskatu nion aitorpena egiteko. Uñengo egunean goizeko zortzitan sakris-tira juateko esan zidan. Eta antxe zegon zintzo asko nere zai esandako orduan. Egun ar-tan apaiz asko zebiñela sakristian, bai, ta eñetorearen etxean obeto egingo genuela esan, ta an eramán nindun aren etxera.

Beñogeitabost minutu, iru ordulaurden egin nitun nere bizitzako mintza apaiz jauna-ren aũean agertzen. Eta Jaunak ondo entzun zun itxaropen osoa daukat. ¡Lasaitasun aundiagorik nai dezute, nere txikiak, sendagiñearen labanpean jartzeko?

Uste det operazio bezperako iñunabañean, nere lagun ona dan apaiz jator batek Jauna ekartzeko modua egingo digula. ¡Patxaran etzango eznaiz ba!

Zuek au artzerako izango dezute, noski, uñutizkiñez deia operazioa noiz izango dan adierzteko. Goiz artan (operazioak zortziterdiak aldera asten dira) entzun guziok meza ta

jaunartu, guzia ondo irten dedin. Ta ondo irtengo da. Ta laster beñiro elkar ikusi ta be-sarkatuko degu len baño ere maitasun aundigoz.

Maiteak, badakizute lo artzerakoan nortzun irudia izango dedan oroimenean, maite zaituedan guziona ta guzion eñi kutunarena.

Agur, maite-maiteak, laster arte.

V-16= Oraintxe esan didate biyar operatuko nautela. Uste baño lenago beraz. Obe.

Ez dakit zergatik baina ebakuntza ez zioten hor dion egunean egin, hurrengo gutunaren arabera ilen 20an izan zen ebakuntzaren eguna.

Hurrengo gutuna Amalia, bere emaztearena da, ebakuntzaren hurrengo egunekoa, hau erderaz da noski, esan bezala ez zuen euskera menperatu ahal izan bere bizi guztian naiz eta horretan beti saiatu, honela dio:

París 21-V-49

Queridos todos puesto que para todos va a ser:

Hoy sábado, día siguiente de la operación acabo de venir del hospital. He estado con el aitatxo desde las nueve de la mañana hasta las diez y media. Como quiera que no tenemos permiso especial y nos lo estamos tomando nosotros ha querido que me marchase, para volver a la una y media, hora de la visita corriente.

Ayer mientras la operación estuve en la capilla del Hospital y Agustín se quedó esperando la terminasen.

La carta va ir como salga porque comprenderéis mi estado de ánimo. Le llevaron a operar hacia las ocho y media, ya desde las ocho estábamos con él, Agustín y yo, le acompañamos en la camilla que le llevaban hasta donde nos permitieron, iba como es él entero y tan tranquilo como quien va a dar un paseo.

Nos quedamos espíaando cuando llegaba el señor d'Allaines y nuestra desilusión fue grande cuando le vimos venir hacia las diez menos cuarto, pues pensamos que todo aquel tiempo era perdido pero la enfermera de este doctor nos aclaró diciéndonos que ya estaba todo preparado para el trabajo del Sr. d'Allaines, ya que la disección y demás corre a cargo de otros médicos.

La operación, es decir la intervención de este gran profesor duró unos 35 minutos. Es con

él con quien habló Agustín en cuanto salió de la operación y de él el que supimos que al hacerla se encontró con cosa mucho más grave que lo que las radiografías acusaban, pero que ya le había hecho lo que tenía que hacerse y que todo el tiempo el corazón había respondido admirablemente.

Al poco rato volvió normalmente en sí, sonriendo pero con tal naturalidad que Agustín y yo no comprendíamos si nos sonreía tan francamente a nosotros o estaba todavía bajo los efectos de la anestesia.

Pero no, era que nos veía y empezó a decirnos que estaba oso ederkí y preguntarnos qué hora era y si estaba en uno de los cuartitos de una cama que están al lado de la sala de general donde antes estaba, y que se ve las destinan a los operados de importancia. Os daréis cuenta de nuestra poxa al verle y oírle tan natural.

Yo me quedé hasta las cuatro y media de la tarde porque a esta hora nos indicaron a Pepita y a mí, que nunca es costumbre que la familia esté el primer día de la operación.

Cuando nos fuimos le dieron cinco ampollas terribles de suero, las recibió admirablemente costando el terminarlas cuatro horas.

El cuarto donde está tiene una de las paredes que da al pasillo por donde andan las enfermeras casi toda de cristal y es por ahí donde se veía la vigilaban continuamente. Creo sea imposible ni mejor ni más atendidos. El quirófano de este Hospital de Broussais debe ser el mejor montado de Europa. En este aspecto tenemos que estar contentos por lo admirablemente que está atendido.

No sé si os decía que hoy le he encontrado muy bien, ha dormido toda la noche.

Ayer hacía las tres le tomaron la pulsación. Tenía 76 y 37'2 de temperatura. Hoy tenía 37'7 y le han dicho que es completamente normal.

No os extrañará que ayer no escribiese. Cuando volví del Hospital tuve que acostarme pues el saber que era más grave que lo que esperaba os figuraréis la impresión que me causaría. Tengo que repetir que nunca agradeceré bastante a esta familia el cariño que nos demuestran. Ayer sufrió Agustín mucho, pues se ve que quiere a Ander de verdad.

La víspera de la operación, durante la visita a pesar de la hora tan mala como es, de una y media a dos y media, vinieron **Agustín, el Lendakari, Irujo y Lasarte**, estuvieron y gran rato y se le veía al Aitatxo satisfecho. Todos los de las camas de alrededor miraban un poco asombrados al oír hablar nuestro idioma.

No puedo seguir porque tengo que comer y volver al hospital y no quiero que hoy no os vayan noticias que tanto esperaréis.

Ayer recibimos las cartas de Amale, izeba Bitorene, Itziar y Ander y del otro hijo mío, ¿no respira? Hoy la de Carmen. A todos muchas cosas, no sabéis toda la falta que me hacéis. Tú Bitorene creo que me sustituyes muy bien al lado de esa hija con la que en estos momentos quisiera estar. Ezkezikasko. A Carmen que he leído con gusto su carta. Esta es también para ella y que perdone que no le mande una especial pues en ella no iba a hablar más que de las mismas cosas.

A todos hermanos y hermanas mi recuerdo.

A close-up photograph of a handwritten signature in dark ink on aged, slightly textured paper. The signature is cursive and appears to read 'Amale'.

Ohartxo bat, Amaliak, gutun honetan, «Amale» bezala sinatzen du.

AZKEN GARAIA

Ebakuntzaren ondoren, azken boladan Beiriz-eko Ville Antoinetten bizi izan zen zendu arte.

Hauek dira bere azkeneko argazkiak, 51 urte bete zituen egunean, zendu baina 12 egun lehenago.

Lehenengoan bere emaztea eta alaba Amale, berak ezagutuko ez zuen lehenengo biloba sabelean zeramala,

zendu eta hamaika egunera jaio zen. Bigarreanean Amale Andoni bere senarra, Amalia, eta Rezolaren andrea eta alabarekin, (argazki hau Rezolak ateratakoa izango da bera falta denez), hirugarreanean Rezolarekin ere eta laugarreanean bikotea, Ander eta Amalia.

1949ko abuztuaren 27an zendu zen. Bere emaztea eta bi semeak, Ander eta Iñaki eta alaba Itziar berarekin zitu-ela, Amale izan ezik, bera haurdun zegoenez ezin izan zuen mendiz besteak bezala muga gainditu eta...

Baina hau Amalek berak kontatzen digu.

Pixka bat atzerago joango gera berak kontatzen duena guztiz interesgarria dela pentsatzen dudalako:

AZKENEKO IĻABETEAk.

Bakarik, etxekorik gabe gaizki zegon, baña gaxorik izanda askoz okeřago; orduan amak aitaren lagunekin itze-egin, eta berarengana joateko asmoa artu zun. Ixilpean, ezkutuan joan bear izan zun, jakiņa, ez bai zioten baimenik eman. Onela ba, mendiz, aal zan moduan muga igaro eta Donibane'ra iritxi zan. Aitaren azkeneko lau iĻabeteak elkarřekin egon ziran.

Alderdia'k izkutu-bidalgoa (correo) zun antolalua, eta onen bidez izaten genun aitaren eskutitzak jasotzeko au-kerak, onela bere beři maiz jasoz.

UztaiĻa'n, Itziar (nere aizpa) eta ni joan giřan berarengana. Gure bidea itsasoz izan zan. Ondařabi'n, bertako itsasontzi batean irten giřan eta itsas zabalean Donibane'ko Itsasontzi batean sartu eta bertan iritxi aitaren-gana.

An, astebete egin genun. Oso egun onak izan ziran baña aldi berean itunak, aita luzarorako ez genula bagenekin ta. Ebakuntza egin (JořaiĻa aldean) eta etorri zanean baño okeřago arkitzen zun bere burua. Gau batean, bizi zan lekutik gertu xamar jaialdi bat zala ta, ara joan giřan lauak. Bidean bein baño geiagotan geldi-aldiak egiřaz joan giřan. Antxe mai baten inguruan exerita giřala, ebakuntza egin ondoren Donibane'ra iritxi, eta geltokian

bere zai zeuden guziak bere arintasuna ikusiz, afituta gelditu zirala kontatu zigun. Une artan zegon bezela ikusiko zutela espero bait zuten, nunbait.

Oñela ba, astea igaro eta itzuli egin giñan. Endaia'n txalupa batean sartu eta Ondañibi'n berealaxe giñan.

Dagoniñan 15'ean, 51 urte bete zitun. Andoni (nene senañoak) eta nik, "pasaportea" ba-genun eta oñekin 48 ordurako baimena edo "Pasea" eñez ematen zuela esan ziguten. Oñeri esker aitaren urtemuga berarekin igaro aal izan genun, 15 eta 16'rako eman bait ziguten baimena.

Ilaren 23'an oso gaizki jañi zan eta orduan nere anai-añebak bere ondoan izateko modua arkitu zuten. Ni, ia aurñ izatekoa nintzan -lrañiñaren 7'an jaio zan- eta mendiz joan bear zanez, ezin izan nun joan.

Nekez ibiñi ziran, txakurrak ere atzetik zeuzkatela... Itziar, añamazkez beteta iritxi omen zan. Azkeneko bi edo iru egunetan, ni ez beste guztiak aitarekin egon ziran. 1949'ngo. **Dagoniñaren 27'an il zan.**

BEIRIZetik DONOSTIRA

Muñoa'tañak Donibane'n bizi ziran. Sendi au Donosti'n oso ezaguna zan. Aberatsak ziran, baña aberaztasunak etzitun itxutu, eta geñ aurñetik Euzkera'ren alde lan asko egin zuten. Muñoa'tar Miguel jaunak jañi zun Donosti'n leenengo Ikastola, 1920 urtearen inguruan.

Laguntza bear zuenaren ondoan ziran beti. Gure aitonamonaren etxe aurñean bizi ziran; betiko ezagunak genitun, beraz. Aita il zanean, Donosti'ra ekañi bear zala bururatu zitzaien. Oso gauza zaña zan eta ez genun uste iritxiko zutenik. Alde batetik, onera ekartzeko baimena ematea ia eziña zala zirudin; bestetik, ortarako bear zan dirurik ez genun. Leenengo lortu bear zana, ekartzeko baimena zan. Ontarako Madrid'eko norbaitengana jo zuten eta baimena lortu. Diru arazoa ere bere gain artu zuten eta oñela, aita Donosti'ra ekañi aal izan genun.

Aitarekin gure ama eta aizpa etoñi ziran; gure bi anaiak joan bezela, mendiz etorri bear izan zuten.

AZKENEOA AGUÑA DONOSTI'N.

Ekañi zuten ba Donosti'ko iñerrira. Baña iñotz ere ez ziran istiñuak bukatu. Biaramonean amar edo amar t'erdietan iñobiratzeko gelditu giñan, baña bertara iritxitakoan, lurperatua zegon. "Polizia" goizeko zazpiretan azaldu eta indañean eorzte beartu zutela esan zigun bertako apaizak. Sinistezina da iña egonda ere pakean ez uztea, baña iñobiratzea zala-ta, giza-talde aundia bildu eta agerkundea (manifestación) eratuko zanen beldur ziran.

Ez zan onekin bukatu "festa". Iñeta-elizkizuna ere, ezin izan genun nai bezela egin. Santa Maria elizan, goizeko amaiketari genun ordua, baña bezperan, gauez, "eñetoreak" deitu zigun goizeko zortzi t'erdietara aurñeratzeko agindua jaso zula Gobernu'tik, esateko. Au zeoro beldurtuta ageri zan eta bat-batean onartu egin bear izan genun. Baña ez giñan lasai gelditu, egunkarietan 11:30'tan izango zala esaten bait zun. Orduan, Donosti'ko Iñati'ra deitu eta iñetaren ordua aldatu egin zala adierazteko, eskatu genien. Iñatiko zuzendaria Molina jauna zan. Leen aitatu det geñ aurñetik gure aita euzkal iñatsaioak antolatzen zitula; au zala ta Molina jaunarekin añemana izan eta onek begi onez ikusten zun. Iñati'ra deitu ta, ematen ari zirana bukatu bezin laster, albistea zabaldu zuten. Gerora jakin genun, Molina'k 1.000 pezetako izuna ordaindu bear izan zula, garai artako diru asko izanik.

Orrela ba, goizeko zortzi t'erdietan izan zan elizkizuna, eta iñatian esker jende ugari bildu zan. Baña ba'genekin askok ez zutela jakingo ordua aldatu zanik, eta Amarako Karmel'dañai ea amabitari meza eman zezaketen galdetu genien eta aukerak baietza eman ziguten. Orduan, Ander eta Iñaki, gure anaiak eta Andoni, nere senaña, amaika t'erdietan Santa Maria eliz-atarian jañi eta iñetara zetozenei gertatutakoa adierazi, eta Amara'ra bialdu zltuzten. Oartu zeraten bezela, jende asko bildu ez zedin, iñeta-elizkizuna aurñeratu arazi zigutenei, oso gaizki atera zitzaien beraien jokoa; batean izan beañean, bitan ospatu bait zan. Gañera gizaleño luzea ere jasan bear izan zuten: oitura zan bezela, etxe atarian izenpetzeko oñekin maia jañi zan, eta antxe egin zan aitatutako giza-leñoa.

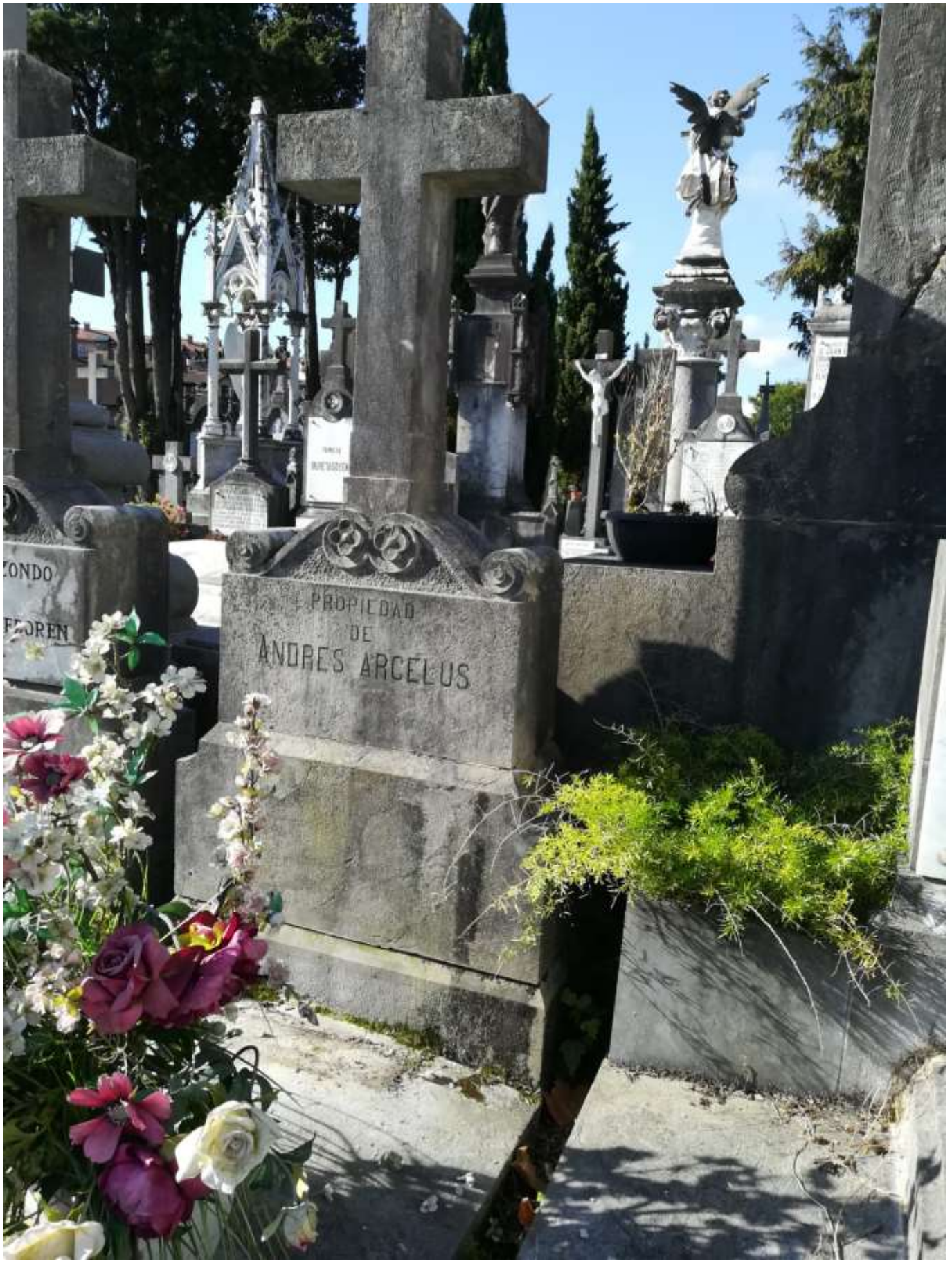
AZKEN-ITZA.

Emen bukatuko det gure aitaren bizitza-edestia, baña ez da amaitu berak utzitako eredia, ez orixe!

Berak eta bera bezelako gizakiak ez ditugu iñoiz aaztu bear eta beraien bidea jañaitzeko aalegiña egin bear degu.

Asieran esan bezela, aitaren nortasuna, gizatasuna, ontasuna... ezin izan ditut, saiatu añen, nai aiña adierazi. Ala ere, nere lantxo onen bidez, bera nolakoa zan ezagutarazi ba-dizuet, nere asmoa burututzat joko det.

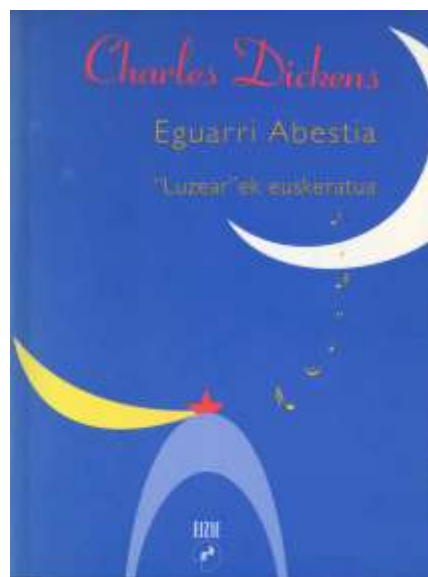
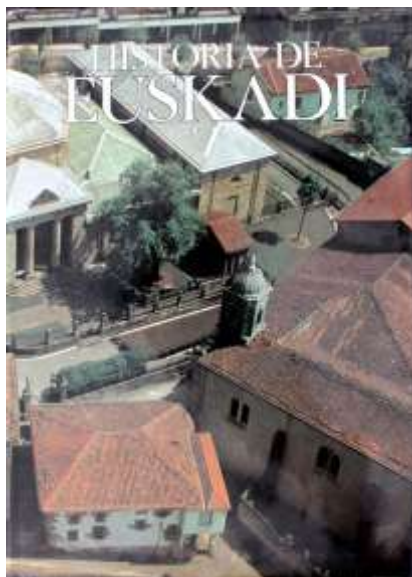
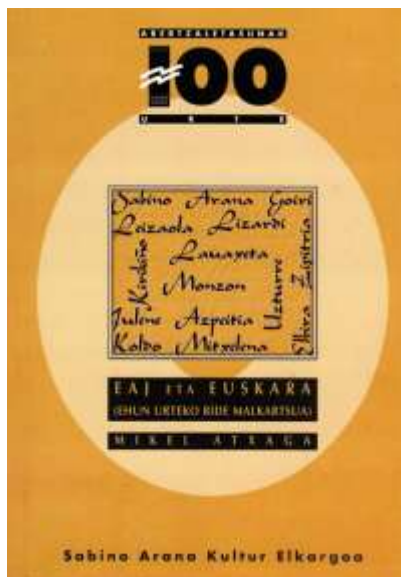
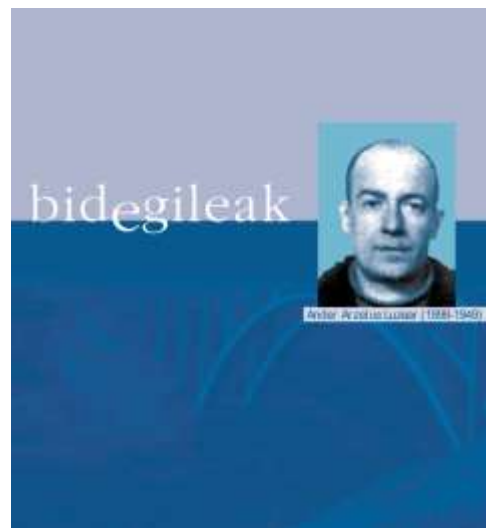
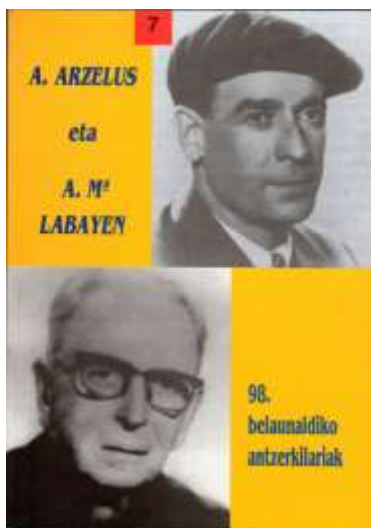
Donosti 1998.

"LUZEAR" OROIMENEAN

Ez nuke esango Ander historian merezi duen lekuan dagoenik, berak "Euzkera" eta "Abería"ren alde egindako lan guztiak ez dute merezi duten adinako aitormenik izan. Alde batetik kontuan izan behar da hain gaztetan hil izana, 51 urte bakarrik zituela, ordurarte egindako lan asko jendaurrekoak izan baziren beste asko "isilpekoak" ere izan zirenez ez ziren hain ezagunak izan ez orduan ezta ere geroztik, Francoren diktadura garaian normala zen bezala, baina geroztik ere oso gutxitan gogoratua izan da.

Geroztik ez da asko hitz egin beretzaz, nik lan hauek aurkitu eta erabili ditut liburutxo hau egiteko, lehenengo gure ama eta bere alaba **AMALEK** idatzitako liburuxka «Luzear» izenburuarekin eta bere beste lantxo batzuek izan ditut gidari nagusienak. Gero Anderren iloba eta bere besoetako **Xabier Arzelus Dominge**zen liburua ere oso garrantzizkoa izan dut eta, **Inazio Mujika Iraola**ren liburua ere besteak beste.

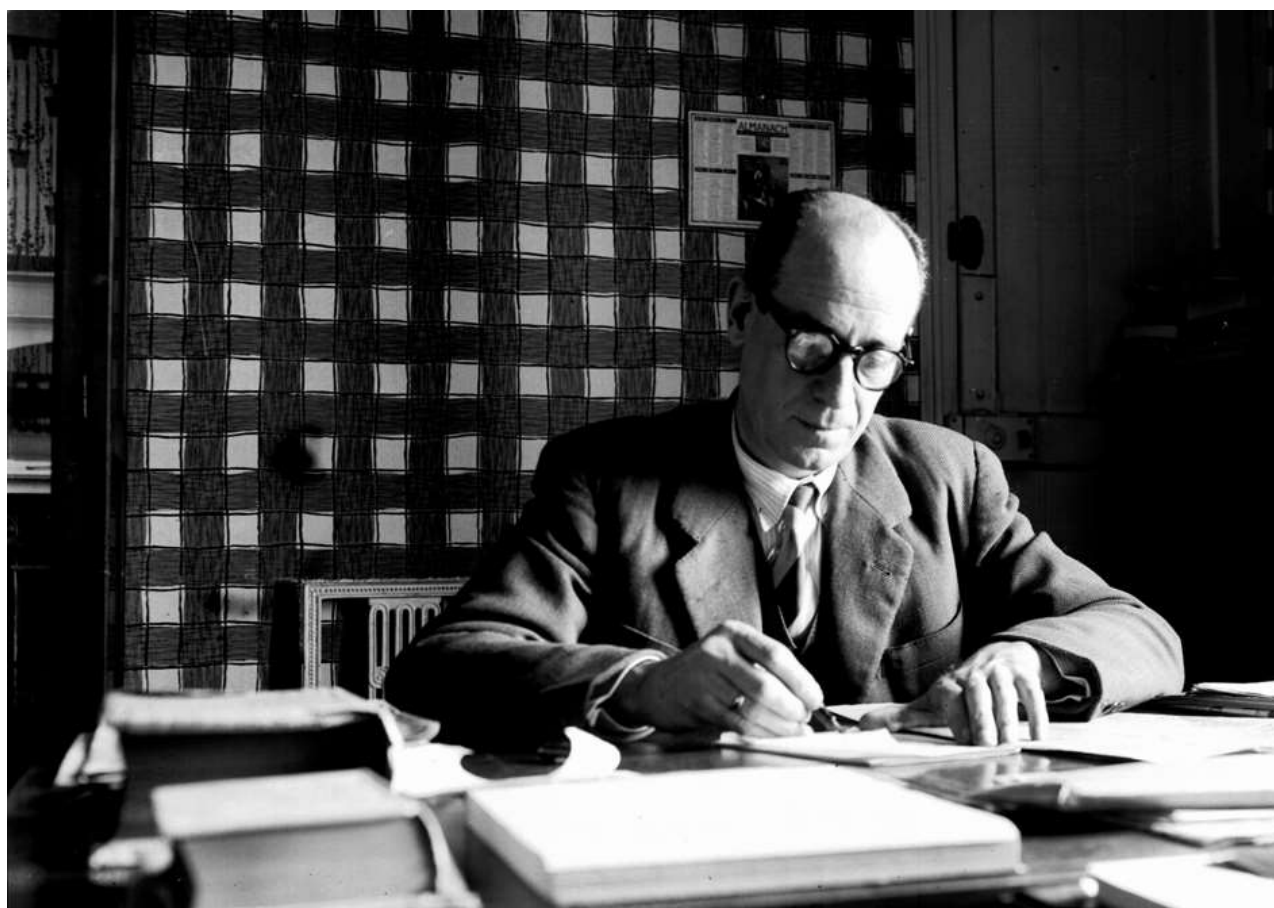

Iturri horietaz gain Interneten bidez aurkitu ahal izan ditut berak idatzitako lanak «El Día» egunkarian eta «Argia»n ere.

Baita ere Martín Ugalden "Historia de Euskadi" estatutuaren negoziaketaren berri ere aurkitu dut, eta Leyre Arrietak "La Historia de radio Euskadi" eta Sabino Arana Kultur Elkartek "EAJ eta Euskera" liburuek diotena kontuan izan dut.

Iturri horietatik eta bere alaba Amalek gordetako jatorrizko paperetatik, denak digitalizatuta ditut gaur egun, jaso dut gure aitonaren bizitzari buruz hemen idatzitakoa, berak idatzitakoen zerrenda bat ere osatu dut, azken orrialdean ikusi daiteke, naiz eta oraindik zerbait gelditu ikertzeko edota garbian jartzeko.

Beste datu batzuek aurkitu ditut berarekin espetxean egondako bi presoren idazlanetan ere, bata **MAÑULE**k bere "Diarios" etik eta bestea **GALARZA**ren "Fé y esperanza" liburuan. Horietan Ander aitatzten dute behin baño gehiagotan.

Iparraldean azken garaian lanean...

ERRESISTENTZIA

Gerra zibilaren ondoren 1949an hil zen arte Andres Arzelusek eginiko lana hain izan zen handia historialariak bat datozela Luzear garai hartako erresistentziaren pertsonaiarik garrantzitsuenetakoa izan zela esaterakoan.

OROITZAPENEZKO EKITALDIAK

antolatzailea:
EUSKERAZAINITZA
Euskeraren

laguntzailea:

erri akademia

BILBON, SAN ANTON ORFEOIAK OMENALDIA

Luzearen espetxe kide eta bere «kikir abestia» operaren musikagilea izan zena, Burgosko espetxean izan ziren garaian, Francisco Bengoak, San Antoneko orfeoiko zuzendaria zela, 1950eko hamarkadan, musikaldiak antolatzen zituen, zenbait pertsonaien omenez, niri iritxi zaidanez, "LAUAXETA", euskal idazle eta olerkaria guda hasi eta berehala frankistek erail zutena, "KOLDO ROBLES" euskal dantzaria eta iparraldean dantza talde ugari eratu izan zituena, "Akelarre" dantza ikuskizunaren egilea, 1951n hila, eta, besteak beste, "LUZEAR" 1949 hila ere.

Hemen dagoen liburuxkan, omenaldian abestutako abestien partituraren gain, bertan agertzen da azalaren barrualdean, espetxeko orfeoientzako idatzi zuen abesti baten letra. Badakigu gehiago ere idatzi zituela, ez dakigu zenbat baina 58gn orrialdean sartu dut beste bat "Galarza", hauen preso kidea izandakoaren "Fé y esperanza" liburutik jasotakoa.

CENTENARIO DE EAJ-PNV

*Una generación
irrepetible,
fotografiada en la
cárcel de Burgos.
Sentados, de izda. a
dcha., Joseba
Rezola, Juan
Ajuriaguerra y
Ander Arzelus. De
pie, Luki Artetxe e
Ignacio Unzeta.*

UN SIGLO DE HISTORIA

Koldo Mitxelenak sarri aldarrikatutako 'Eguarri abestia' itzulpena, berriz kalean

► Ander Arzelus 'Luzear' donostiarrak 'El Día' egunkarian publikatu zuen atalka 1931. urtean

FELIX IBARGUTXI. DV. DONOSTIA

Euskal Itzultzaile, Zuzentzaile eta Interpreteen Elkarteak (EIZIE) *Itzultzaile altzindariak* liburu sail bati eman dio hasiera eta kalean da lehenengo alea: Charles Dickensen *Eguarri abestia* eleberri laburra, Ander Arzelus *Luzear*-ek euskaratua 1931n.

Liburu gisa baino, bestelako moduetan plazaratutako itzulpenak berreskuratzeko jaio da liburu bilduma hau. Eta hasiera eman dion itzulpen lan hau atalka argiratu zen Donostiako *El Día* egunkariako euskarazko orrian 1931. urtean bi hilabetetan zehar.

Inazio Mujika Iraola idazle eta editorea arduratu da lana presatzeaz. Oso gauza gutxi aldatu du Mujika Iraolak, eta Donostiako Udal Liburutegiko mikrofilmeen fotokopiez baliatu da. Lexiko aldetik, zenbait hitz badira gaur egun erabiltzen ez direnak, eta irakurlearen lana errazteko orrialde pare bateko hiztegia eskaini du

liburuaren bukaera aldera.

Inazio Mujika Iraolaren hitzazurre luzeak balio du, bestalde, euskal letretan oihartzun handirik izan ez zuen *Luzear* bezalako idazle-ekintzaile baten benetako garrantziaz jabetzeko.

1930ean jaiotako *El Día* egunkariako *Euskal Orria*-ren ardura izan zen *Luzear* (1898-1949). Euskadiko gudarosteak gerra galdu zuenean, kartzelan sartu zuten. Han, euskara irakasten jardun zuen, eta gainera irakasbide bat taxutu zuen. Dickens-en beste ipuin bat oinarri hartuta, antzerki lan bat prestatu zuen, *Kilkir abestia*, eta beste preso batek, Bengoak, musika erantsi. Koldo Mitxelenarekin batera atera zen Burgosko kartzelatik 1943an eta hizkuntzalari handiak sarri aipatu zuen bere idatzi eta elkarrizketetan *Luzear*-ren itzulpen hau.

«Goxotasuna eta egokitasuna ezin ukatu zaio *Eguarri abestiar*. Ez naiz harritzen Mitxelena-ren oroitzapenean harri xuri batez

Ander Arzelus 'Luzear'.

markatuta geratu izana hura irakurri zuen eguna», dio Mujikak.

EAJren erresistentziako mugimenduan ari zenez, polizia segika zuela *Luzear*-rek ihes egin behar izan zuen Donostiatik Iparraldera. Han Rezolarekin batera, Euzkadi Irratia sortu zuen, eta later hil, 51 urte zituela.

Liburuaren aurkezpena Donostiako udaletxean. Anderen lau seme-alabak, Inazio Mujika idazlea eta zinegotziarekin.

KAZETARITZA

36ko gerra aurreko euskarazko prentsa sarean jarri dute

Ander Arzelus eta Bittor Garitaonaindia donostiarren lan ugari daude tartean

ANTTON FERNÁNDEZ

36ko gerra aurreko Euskadi, El Día, Argia eta Euzkaldun Orri argitaletako artikuluen sorta handia Interneten jarri du Susa argitaletzak. El Día eta Euzkaldun Orri argitaletako 36ko gerra aurreko artikuluen sorta handia Interneten jarri du Susa argitaletzak. El Día eta Euzkaldun Orri argitaletako 36ko gerra aurreko artikuluen sorta handia Interneten jarri du Susa argitaletzak.

'Luzer' San Sebastian egunaz ere aritu zen bere Euskal Orrian.

Susako Elorri eta Argaren aile baten ondoan. A. FERNÁNDEZ

Argitaletan hauek ez ditugula behar bezala ezagutzen esan nahi du argitaletan jartzea. Argitaletan hauek ez ditugula behar bezala ezagutzen esan nahi du argitaletan jartzea.

Euskarazko prentsa ez da argi...

darazkoari adinako balioa eman Euskal Herrian. Horixe nabarmendu zuten atzo Susako argitaletan. Gai hartako testuek, ordea, balio filologikoa —euskaren alorreko— izateaz gain, 36ko gerra aurreko historia ezagutzeko balio dute. Kazetaritza aldetik ere interesa daukate: batetik, aitzindaritzaren zirela, eta, bestetik, mota guztietako albisteak —nazioartekoak, politika arlokoak, kirolak, eta— jorratu zituztelako.

Susako sarean jarritako webgunean 100.000 artikuluko inguru bildu dituzte. Artikulu pdf formatuan eskura daitezke, ondoren inprimatu nahi izanez gero.

Bizkaitetako atalak nahi dugun testua bilatzeko aukera ematen du, datoren, egilearen, izenburuaren edo herriaren arabera.

Susako kideak etorkizunean ere lana osatu jarraitzeko asmoa dute, oraindik bildu ez dituzten hainbat agerkari daudelako.

Arzelus, Parte Zaharreko abertzalea

Nagore Irastorza • Parte Zaharrean jaio zen Ander Arzelus 'Luzer' kazetari eta idazlea

1980ko abuztuaren 15ean, Bidasoako auzoan, irratietako berrak abertzalea zen, eta oso garrantzitsua, euskarazko eta Euskal Herriarekiko kezka izan zuen Arzelusek. Ildo horretatik, egokiena EAJ alderdian sartzea zela erabaki zuen.

XX. mende hamazan, hedabide garrantzitsua oharituta, Gurekoan El Día egunkaria sortu zuen EAJk. Ander Arzelus uru belarri sartu zen proiektu artan, eta Euskal Orri atalaren ardura izendatu zuten. Egunkarian euskarazko orri berria argitaratzea gutxiengia izan zuten, hala ere, Arzelus, eta euskararen ghettoa susten ahalagindu zen. Hogeitak, euskaraz idatzitako erriak gazteberaz errietan tarteka argitaratu zuten.

El Día egunkarian jarduteaz, Arziaren sortzaileetako ere izan zen. Euskarazko

berriak izeneko atala idazten zuen. Bertako zuzendari izatera ere iritsi zen.

Prentsa idazleaz gain, arzelus argitaletan zuten kide-tari donostiarrek, euskaraz bultzatzeko balio handia zutela uste baitzuten.

Kazetaritzaren arloan, irratian ere aritu zen: Radio San Sebastian sortu aurreko Unión Radio irratiaren euskarazko saloia egin zituen. Guztira, euskarazko ehun irratsalo egin zituen. Bertsoak eta euskarazko musika tartekatzen zituen salo hauetan.

36ko gerraren ondorioak pairatu zituen. Bi heriotz zigorrak izan zituen. El Días, Larrinaga eta Burgosko kartzaletan. Euskal Herrian asko zegoen garai hartan espetxean, eta Arzelus euskarazko irakasle lanak egin zituen haiekin. Pasadizo berrak alatu zuten berarekin kartzelan egondakoak. —Kol-do Mitxelena, besteak beste—. Kideak euskaraz irakasten ari

Ander Arzelus.

zitzaile, funtzionarioak zertan ari zen galdetu zion: «Nire kideak alemana irakasten ari ziren», erantzun omen zion Arzelusek. Funtzionarioak sinistu, eta klasean jarraitu zuten Ander Arzelusek.

Kartzelatik atera ondoren ezkutuan egin zuen abertzale-lan eta euskararen alde. Lapurdia lortu egin zuten, eta Donibane Lohizunetik hil zen 1949. urtean.

'Garbi', aitzindaria

N.I. • Zaldibarren jaio arren, Donostiarekin lotura estua izan zuen Bittor Garitaonaindia Garbi argitaletako Argia argitaletako batek. Gazteak Donostia izan zuen bizilekua, eta musikaren zaletasunak bultzatuta, Donostiako Orfelean kantatzen zuen.

Hala ere, Garbiaren zaletasun nagusiak euskarazko eta kazetari izateko grina ziren. Haiek bultzatzeko asmoz sortu zuen Donostiako Argia 1921ko apirilaren 24an, beste bost lagunekin batera. Haien artean, Ander Arzelus 'Luzer' Parte Zaharreko kazetari abertzalea zegoen. 36ko gerra hantxe, astero kaleratu zuten Argia. Guztira, 800 zenbaki argitaratu zituzten.

Euskarazko zaletasuna piztea, kristautasuna mantentzea eta irakurleen hizmoduaz arduratzea zuten helburu aldizkari hark. Horrez gainera, alfabetatu gabeko euskaldunak alfabetatzeko saloa egin zuten, euskaraz erraza erabiltzea. Gari-

taonaindia bizkaitarra zen arren, gipuzkera erabiltzearen alde agertu zen hasieratik.

1923. urtean Bittor Garitaonaindia aldizkari buruzkari izendatu zuten. Urte hartan, bestealde, Primo de Riveraren diktaduraren garaian, aldizkaria itxearazteko beldur ziren euskarazkoak. Kontuak kontu, hala ere, Garitaonaindiak Argia kaleratzeko baimena lortu zuen, aldizkari politikoa ez zela frogatu baitzuten.

Garitaonaindia 1929an hil zen, eta urte hartan, Ander Arzelus izendatu zuten zuzendari. Etapa berri bati okin zion orduan aldizkariak, eta arret handiagoa eskatu zion politikari buruzkari.

Euskarazko kazetaritza egitea posible zela frogatu zuten XX. mende hasieran Argia. Egunkari euskarazko hutseko egunkaria kaleratzeko asmoa eta beharrez ere jardun zirela baina arazo ekonomikoak zirela eta, porrot egin zuten egitea. **A**

EHUN URTE - OMENALDIA 1998

Antton Aurrek Luzearren bizitzako zehaztasunak eman zituen. Amalek argazki erakusketa bidez gehiago zehaztu zuen bere aitaren bizimodua. Ondoren Mari Karmenek eta Korukok ere eman zituzten bere ikuspuntuak "Luzear"eri buruz.

Ondoren Amararako sagardotegi batean bazkari batekin, giro ederrean ospatu genuen, ohi den bezala abestuaz bukatu genuen ospakizuna.

Ander, LUZEAREN jaiotzaren ehungarren urtebetetzean, "Euskerazaintzak" antolatuta eta "Sabino Arana Kultur Elkargoa"ren laguntzarekin, Donostiako Kutxaren aretoan egin zitzaion omenalditxo bat.

Mahaian (argazkian ezker eskuin) Antton Aurre (FSAko zuzendaria) Koruko Aizarna (Aldundiko kultura arduraduna) Amale Arzelus (Luzearren alaba eta euskaltzaina), Mari Karmen Garmendia (Kultura Kontseilaria), Olazar'tar Martin (Euskerazaintzako lehendakaria).

Lehenengo Martinek hitz egin zuen, "bizitza osoa aberriaren alde lanean eman eban gizon baten omenaldian gagoz. zenbat neke, espetxe..." esanaz hasi zen, ondoren

Itziar (alaba) Faustina (ezkonarreba) Mirentxu (arrebalekamea) ...

Amale, Eujeni bere laguna eta Agurtzane, bere koiñataren artean

ANDER ARZELUZ, OMENDUA

Deba'n, illero egiten doguzan EUSKERAZAIN-TZA ERRI-AKADEMIA'ren batzarretan, batzarkide bat Amale Arzeluz izaten dogu. Andra langille ta goragarri au "Luzear" izena artu eban Ander Arzeluz'en alabea da. Eta aurtan Ander onen jaiotzarik eungarren urtea dan ezkerro, omenaldi bat egitea erabagi gendun. "Luzear" izan zan lakoa izan zalako, Sabino Arana Fundazioagaz berba egitea erabagi eban Amale'k eta orrelantxe egin be egin eban. Alde bietatik gauzak gertatu eta omenaldi ori Donostia'n egin zan aurtengo urtillaren 24'an Gipuzkoa'ko Kutxaren aretoan. Lenengo geure ille-roko batzarra egin genduan eta gero omenaldia.

Omenaldirako pozez artu genduan geure artean Mari Karmen Garmendia eta bardin Fundazioaren zuzendari dan Anton Aurre Adiskidea eta Gipuzkoa'ko Foru-aldundian Kulturako arduradun dan Koruko Aizarna.

Lenengo idazki au izenpetzen dauan eta Euskerazaintzaren zuzendari danak egin eban aurkezpen labur bat eta gitxi gorabera auxa esan eban: Bizitza

osoa aterriaren alde lanean emon eban gizon baten omenaldian gagoz. Zenbat neke, espetxe, jazarpen, guda ta bake ikusi ta bizi izan dauzan! Zenbat lan idazten, itzaldietan, izparringietan eta jakintza-arlo askotan! Olako gizonak egiten dabe gure erria eta erriaren edestia! Baiña sarritan aitzuta eukiteb doguz! Orixe jazo ez daiten egiten dogu gaurko omenaldi au, erriak gure edestira sartu daitezana. Goratu daiguzan gizon eta andere antzagarriak! Ospatu daigun egun onetan Luzear aintzagarria!

Jarraian Anton Aurre'k egin eban berba, astitsa ta egokiro eta Luzear'en bizitzako zeatzasunak argi ta garbi agertu ebazan, gero esango dogun lez.

Urrengo Amale bera izan zan izlari eta argibidezko argazki edo diapositibak aurrean dirala, polito erakutsi euskuzan bere aitaren bizitzako jakingarriak.

Eta amaitzeko Mari Karmen Garmendia kulturako Kontzeillariaren itzaldi labur eta egokia.

Urrengo egunetan izparringietan ospakizun onen barria zeatz agertu zan, argazki ta guzti. Emen agertzen doguz argazki batzuk.

Ona emen orain DEIA egunkariak agertutako barri batzuk:

Luzear'eri zor jako entzun-ikus bidez euskerea irakasteko lenengo irakasbidea eta sortu-barria zan euskal-irratian, euskera zabal-zabal erabiltea.

Eriotzara epaitua izan zan bere sasoiari erria ta izkuntza maite ebazalako, Burgos'en izan zan ori eta antxe igaro ebazan espetxean bost urte. 1943'n aske unen-arte.

Berak idatzitako beste lan askoren artean "Neskamearen marmarrak" eta "Euzkadi a^gur" dira gogoangarrienak.

Mugaz bestaldera joan bear izan eban eta iparraldean eratu eban EAJ eta EBB'aren lendakari -orde izatera eldu zan.

Ber-ogeiko urte inguruan, Rezola'gaz batera, "Euzkadi Irratia" sortzen laguntzaille izan zan eta Baiona'n il jakun 51 urtekoa zata, 1949n. urtean.

Barri guzti onek zabaltzeko Amale alabeak liburuskat bat zabaldu eban, beronek idatzia, an ziranen artean. Or agertzen zana agertu eban itzaldian. Luzear'en illobeak gertatutako bideo baten bidez. An izan ziran Jon eta Lartaun Zinkunegi egilleak.

Amaitzeko, gogoratu daiguzan azkenean Mari Karmen Garmendia'k esandako berbak: "Gure aurretik izan do^guzan ^gizon eta emakume zintzoen jarraitzaille jatorrak izan gaitezkan. Gure indarrak alkatzea lortzen ba'dogu, Euskalerrak eta euskerak Europa barruan zor jaken tokia izango dabe eta orrellan etorkizuna eskuratuko dogu, oroimena alboratu barik.

Azkenean AGUR JAUNAK abestu gendun go^goz eta biotzez.

Omenaldia amaitzeko, Donostia'n dan sagardotegi ospetsu batera urreratu giñan eta bazkal-ostean erriko abestirik ederrenak abestu genduzan.

OLAZAR'tar Martin

Zubikarai'tar Augustin

Gomutak

Saturrarar'go Seminarioan alkar ikusi genduan 1926'garren urteko Urrian, latiña ikasteko higarren urtean. Berak amabi urte eta nik amalau.

Apaiz izateko asmoa agertu nuenean, neure gurasoek Lekeitio'ra eramane ninduen Don Juan Eguskiza'rekin lenengo ikastaroa egiteko. Zergaitik Lekeitio'ra eta ez Saturrarar'era? Ba, neure amama, aitaren aldetik, Lekeitio'n bizi zalako.

Bigarren latin-ikastaroan, Gabonetan, gaxorik gertatu nintzan eta bi urte galdu nituen. Bigarrenez, Saturrarar'era. An ezagutu nuen Ondarru'ko mutiko alai eta lagun atsegin bat: ikasketak, berdiñak. Neri aurretik gertatutako gertatu jakon herari laugarren urtean. Alde egin zigun gaxorik. Galdu genduan ikaslagun zintzo bat...

Urteak pasa ziran eta, 1936'garrenean, guda negargarri hat sortu zuten anai artean. Lazkao'n bizi nintzan Napparroa'tik gertu eta, ar'antzaleen antzera, bota zituzten beure sareak Gipuzkoa osoan. Aldamenetara igez egin genduenok, sareetan preso. Aurrera jo zutenak, Bikai'raño ez ziran gelditu. Napparroa'tik agertutako gudarosteak be, Ondarra'n atsedean artu eban.

Bakoiza beure lurraldean ibilli arren, geuk izaten genduen Bizkai'ko berri. Jakin genduan euskarazko egunkari bat atratzen chela. Augustin eta Jose Mari Arizmendi (Gasteiz'ko Seminarioan Kardaheraz lanetan alkarrekin ibilliak) tartean zirela. Gerora jakin nuen Augustin truke hatean sartun ebela... Andik aurrera, ezer he ez.

Eldu giñan 1950'garren urtean eta Deba'ra ekarri ninduen txanburu. Arrezkero asi giñan ber'iro alkar ikusten eta bere lanen berri jakiten. Bañan artu-eman estuak gerora-koak izan dira: 1970'an, Kardaberaz Bazkuna ber-itzean, an agertu zan Augustin lanean laguntzen; Kardaberaz'tik Euskerazaintza sortzean, batez he: illero alkatzen giñan batzarretarako. Bera dogu Lendakari ordezeko be.

Aizkeneko batzarrean aurtengo Iraillaren 26'ean azaldu zan beti bezin zintzo. Andik zortzi egunera eman zion gaitzak... Zenbat lan bizitza osoan Euskeraren alde. Oraintxe bertan. 84 urte hizkarrean ditula, aldizkari auek zuzentzen zitun: Ondar'oa, Arranondo eta Euskerazaintza... Billerarik ez du etorri gabe utziko. gaixorik ez ba'dago. Betiko lagun zaar gogoangarria.

Deha'tik, Azillak 16. Urtea 1998.
ARRINDA'tar ANES

BIZKAITARRAI BIZKAIERAZ

AZPEITIN ANTZERKI TOPAKETAK 1998an

1998an abenduaren 3an, Azpeitiko Udalak antolatutako EUSKADIKO XVI. EUSKAL ANTZERKI TOPAKETAK '98ko belaunaldiko bi idazle hauei eskeini zien omenaldia, Ander Arzelus eta Antonio M.ª Labayeneri.

Bi antzezlan egitekoak izan ziran, bakoitzaren lanekin, Labayen en «Petrikillo» eta Anderen «Neskamearen marmarrak». Lehenengoa antzeztu zen baina bigarrena ezin izan genuen ikusi, antzezlaria gaixotu zenez.

Omenaldian beren sendiko asko izan ginen bertan eta bere seme alabek jaso zuten bere ize-nean egindako oroigarria.

osteguna 19:00etan, Enparan Dorretxean
OMENALDIA

Ander Arzelus (1898-1949)

Donostian jaio zen 1898an. Lehen ikasketak amaitu eta goi mailako ikasketak jarraitu nahi izan zituen baina lanerako bidea hartu behar izan zuen Donostiako Aurrezki Kutxan.

Anderrek bere lanen zati handi bat "El Día" egunkarian eskeini zuen, egunkari honek zuen euskerazko ataltxoan, Argia aldizkarian ere lanak argitaratu zituen eta Argiako zuzendari eta baita zuzendariorde postua ere bete zituen zenbait garatan.

Donostiako "Radio San Sebastián"ko asteazkenoroko irrati saioan ere parte hartu ohi zuen.

1936an guda hasi zen eta Ander Arzelus Eusko Alderdi Jeltzale Uri Batzarrekoa zenez heriotzarainoko gurutze bide neketsu bat hasi zuen. 1946an beste aldera ihesi joan beharra izan zuen.

Arzelusen antzerki lanen artean garrantzitsuak: *Gibelaundi*, *Neskamearen marmarrak*, *Kilkir abestua*, *Dirugosea*, eta abar.

Abertzaletasun grinak bultzaturik eta euskarari zion maitasunak eraginda euskarazko alor gehienak ikutu zituen, antzerkia ere tartean zegoelarik. Arzelusen lan guztiak oinarri sendo bat dute: euskararen erabilera.

Abenduak 3 osteguna

22

Donostiako karriketako jaun-andre agurgarriak

Kale izendegia » Fermin Kalbeton bezala, badira beren izenez kale eta plazak bataiatuak diren beste pertsonaia.

OLAIA GIL SANCHEZ

Fermin Kalbetonen ibilbidea, Udalak Puiuelo kalearen izenaz berriro izendatu zuen kasua, baina, ez da salbueria pertsona izenak bainat kale eta plaza baten izenarekin. Hona hemen horietako bat.

Secundino Esnaola kalea

Secundino Esnaola 1871an Zumaragan, baina osoa Donostian emana 1909an, Orfeoniko zuzendakari emakumeek bertan pabil ahal izatea bultzatu zuen samena mesfidantza eta tzak sortu zituen batzuek baina, lehen emanaldiaren, herriar guztien txar zituena. Euskal kantu tradizionaletan oinarritu zuen bere obra. Bere lanak aipagarrienetako batzuk *Uso txuriya*, *Loa, loa, Ama ez kondu ninduen*, *Pello Joshepe*, *Germikako arbola* eta *Euzko Izkuntza* izan ziren. Egun, bere izena daraman kalea Grosen zeharka daiteke.

Katalina Eleizegi kalea

Katalina Eleizegi donostiarra euskal antzerki modernoaren amatzat jo izan dute. 1889an jaio zen eta gaztetatik erakutsi zuen literaturaerikiko zaletasuna. Antzerkigile arrakastatsua izan zen, nahiz eta

tzear argitaratu gabeko zenbait obra utzi zituen, esaterako, Katalina Erausori buruzkoa. Egun, Katalina Eleizegi kalea Puiuelo berran dago IRUTXULOKO berran egoitza.

Mari kalea

Jose Maria Zubia Zugaron, *Aita Mari*, 1809an jaio zen

batera haiek laguntzen saiatu zen, baina itsasoak bata eta besteak erantsi zituen, 38 lagun guztira.

Landizaga kalea

Jose Maria Usandizaga Donostia-ko Garibai kalean jaio zen, 1887an; bere izena daraman kalea rosen aurki daiteke. Usandizaga X. mende hasierako euskal musikari garrantzitsuenetakoa da. aurra zela pianoa jotzen hasi zen ondoren musika ikasketak egin tuen. Parisko Schola Cantorumen egon ondoren, Euskal Herri-itzuli eta hainbat lan loriatsu-kin zituena. Hasteko *Irurak* bat inposatu eta Donostiako Lore-koetako saria irabazi zuen 1906an. Gerora, *Bidasoa*, *Euskal stara*, *Mendi mendiyen* eta *Ume-irrtza* lanak idatzi zituen. 1912. ur-ean, Gregorio Martinez Sierran-ekin batera sortu zuen eta ha-

ikastetxea bihurtu zen. Etxebizitza tuki geratzen zitzaienez, ikastetxea hiru egoitzatan banatu behar izan zuten, eta hala iraun zuen 1936ko gerra arte. Hura has-tean, dena bertan behera geratu eta Muñok ihesi joan behar izan zuen Donibane Lohitzunera. Bertan hil zen. 1983an bere ikasle-ohien eskaerei kasu eginaz, Uda-lak Migel Muñoa izena aitortu zion Muñoaren ekimenez sortu-tako eskolen ondoan zegoen pla-zaxoari.

Elbira Zipitria andereñoaren bidea

Elvira Zipitria andereñoa Miguel Muñoa irakaslearen Parte Zahar-reko eskolako arituen irakasle lanetan. Gaur egun auzo honetan bere izena daraman kale edo plaza bat ez-ean, Elbira Zipitria andereñoari omen-aldia egiten dion bidea dago. Zipitria Zumaiñan jaio zen eta Donostian e-gin zuen ikasketak. Bigarren inga-raian Donostiako a sortzea lortu zuen, rpi-zkunda eraginez. ren ostean, beste hain-zen, Zipitriarekin treba-ereñoen eskutik. Euska-gogia landu zituen batez ere euskal aditza irakasteko er-dal ereduaz baztertu eta *nor-nor-ika* erabiltzen zuten euskal ga-in, helduentzako gau-eskolak an-tolatu zituen, batez ere alfabetazioa bideratuta. Frankoren diktadura ga-raian, Lapurdira alde egin zuen, Sa-rara.

Ander Arzelus plaza

Ander Arzelus Donostian jaio zen 1898an. Kazetari eta idazle lanetan aritu zen -maiz *Luzear* izenordea- rekin-. 1936ko gerra piztu zenean, *El Dia* egunkariako euskal orriaren arduraduna zen, eta *Argia* aldizka-riko zuzendaria. Beere izeneko plaza Martutenen dago.

Secundino Esnaolaren irudia Victoria Eugeniaren aurrean dago. N.L.

Raimundo Sarriegik bere izenean dagoen plaza du oroitgarria. N.L.

LABUR-BILDUMA

Hitz batez definitu behar bagenu Luzear eta bere bizitza osoko lana, baina batez ere, Errepublika garaian aurrera atera zuena, "euskaltzalea" izango litzateke hitz hori. Lan idatzia da batez ere bere arloa, hor aritu zen beteen, baina horretaz gain, bazuen beste alderdi bat, bultzatzaile eta antolatzailearena. Esan dugu jendea idaztera jarri zuela, *Argiako* idazle-agenda ia osorik hustu zuen *El Día*n, eta emakumeak jarri zituen idazten; bere eskutik eduki zuten plaza irekia Elbira Zipitriak eta Tene Mujikak, esaterako.

"Beti entzun oi degu, 'Euskal Orria'k motelak, gatzik gabeak, irakurtzeko gogorik ematen ez dutenak izaten dirala. 'Erritako berriak, erritarrentzat ainbestean ¿baña gañontzekoai zer dijuakigu ba?' entzungo zaiote bein eta berriz. Gai politik ez omen darabilgu euskal idazleak. Arrazoi dutela esango al degu? Alabaña bete-betean oker daudenik ezin esan dezakegu ordea. Ala ere, ikusi bezate euskal idazle arinok nola jaio eta indartu geran: nai bada umekeriak idatziaz. Zokoratu ditzazute umekeriok, zokoratu erri izperrak, zokoratu erdipurdi idatzita datorren idazkia, euskal idazle izan zitezken idazkigille oiek guziak ere beren lanakin batera zokoratu ta baztertu dituzute, ta nortzun irakurgaiak argitaratuko ditugu 'Eurkal Orri'etan? Salaberriarenak? Unamunorenak? Barojarenak? Euskal idazle jator askoak baditugula? Bai orixe. Baña... erderaz idatzitakoak 'biotzian poza eman oi digun otsa darion txintxin'a ematen ordea, ta euskerazkoak, oraingoz, 'txintxin otsik gabeko poza' oxta-oxta. Onegatik, idazle txukun, alai, goxo, irakurgarriak sortu naiaz, emakumezkoak begiz jo ditut. Gaurkoz 'txintxin ots' gabe errexago dantzatuko ote diran derizkiot, arreba maitiok euskera alde z gogor jardun naiean nabaitzen baiditut. Badira oen artean ere idazle egiñak, eta ez gutxi errex egingo diranak. Aiek mugatu, ta oek bultzaka bada ere ateratzea, nere gain artu nai dedala jakitea, ez deritzait beraz irakurleari ez dijuakion arazoa. Guzien gogoa ez al da ba, alik laxterren, 'Euskal Orria' edozein erdel orri bezin irakurgarria arkitzea?'"⁴⁵

Nekez aurkituko da ekintza euskaltzale bat garai hartan Luzear bertan egon gabe, edo are, haren parte-hartze zuzenik gabe. Donostian eta Gipuzkoan behintzat, ez. Orobat, Donostiako euskaltzaletasunaren bultzatzaile handiak laguntzaile ederra izan zuen, eta ezin hemen aipatu gabe utzi. Bata bestearen laguntzaile baino, elkarren laguntzaile izan zirela esan daiteke: Joseba Zubimendi eta Ander Arzelus. Bi izen horiek, neurri handi batean, elkarrekin doaz itxaropen bideko urte horietan. Zubimendik sortu zuen, 1931n, eta berak kudeatu zuen 1936a arte, *El Pueblo Vasco* Rafael Picavea "Alcibar"en egunkariko euskal orria (asterokoa) "Euskal Eresi ta Izkuntzaren Alde" izenburua zuena. Beraz Luzear *El Día*n eguneroko atalarekin eta Zubimendi *El Pueblo Vascon*, astero, euskal erreferentzia nagusi bihurtu ziren Gipuzkoan. Maiz samar argitaratu zuten, gainera, artikulurik bion izenpearekin.⁴⁶

EZTABAIDAK

Eztabaidak gogoko zituen Luzearrek, eta bero dihardu eztabaidan. Karlsten *La Constancia* eta ezkertiarren *La Voz de Guipúzcoa* egunkarietan argitara-tzen ziren iritzi emaileen kontra ari zen sarri askotan. Baina baita *El Día*n bertan edo *Euzkadi* egunkari abert-zaleetan agertutako iritzi batzuen kontra ere. Lauaxetarekin badu ezta-baida sutsu pare bat, "Gurbindo"rekin beste bat, eta beste hainbatekin ere bai. Nor zen orduantxe sortzen ari den Euskal Idazleen Batzan sartzeko gai? Batzuek zioten, Lauaxeta tarteko, abertzaleak bakarrik sar zitezkeela delako elkarte horretan; Luzearrek, Lizardi dakar gogora kontrako iritziaren alde egiteko:

"Aberri errota ibiltzeko, abertzale guzian kemenak bat egiñik ere ez ditugu naikoa. Abertzaletasuna, gurea dana maitasunez zaitzea izanik, euskera, aberri ezaugarririk bizi ta nabarmenena maite duanak, aberria neurri txikian bederik maite du. Ta aberri maitasun apur oiekin, aritxo bat emendik, beste bat andik, errekatxoa osatu; errekatxo onen ura beste arenekin bat egiñik, ibaitxo; ibai bat, bi, iru ibairen indarra batu ta gure indarrari erantsita, guzien errota ibilaraztea ez ote gure errekatxo?" Luzearren eztabaidarik gogokoena, sutsuena, euskara jakintza bidean eragozpen ikusten zutenen aurkakoa da: "Ez da munduan jakintza bide izateko gai ez dan izkerarik. Gor-mutuai ere erakutsi bear zaiena, beren izkera (?) bereziz egin bearko zaie, Fray Luis de Leon-en Odarik ederrenak belarri ertzerat esatea alperrikakoa litzaken ezker. Danik eta izkuntzik atzeratuanagatik ere ezin esan leike, beraz, jakintza gaitan eragozpen danik. Gañontzean españeragatik ere berdin esan genezake, doixtar eta parantzetarrek beren izkeratan idatzi oi dituen idazti sakonak, españera utsa dakitenentzat, Castelaren itzaldirik apañena gor-mutuentzat bezin lokotx uts lirakelako. Euskera, berez, beste edozein izkuntz bezin aberatsa izanik, ez bedi beñere esan jakintza bidean eragozpen danik. Geron buruen gain bota dezagun erru guzia, esan dezagun argi ez degula euskera jakintza-izkera izatea nai, gerok maite ez degulako besterik ez".⁴⁷

⁴⁵ «Luzear»ek

⁴⁶ XABIER ARZELUS DOMINGUEZ ek «BIDEGILEAK»en

⁴⁷ Inazio Mujika Iraolak «Luzear» liburuan

BERE IDATZI ETA BESTE ERATAKO JARDUNAREN ZERREDA

ANTZERKIAK

GIBELAUNDI (lehenengo antzerki lana 1929an)
KIRTENEN GAUZAK (antzerkia)
BERNAIÑOREN LAÍYAK (antzerkia)
EXKONBEÍ AMESLARI (antzerkia)
NESKAMEAREN MARMARRAK (bakarrizketa)
GARO USAINA (Bilbon irratirako prestatutako elkarrizketa bat, Amale eta Itziarek antzestuak)
DIRU GOSEA (Antzerkia-Espetxean egiña)
GONAGOÍTXO (umeen antzerkia-Espetxean egiña)
MAÑAKATXAÑA (umeen antzerkia-Espetxean egiña)
KILKIR ABESTIA (opera-Espetxean egiña)
EZIÑ-ERAMANA (zirriborrea)
ABERÍA ETA MUTIKOA (zirriborrea)
EZETZ (bakarrizketa-zirriborrea)

ITZULPENAK

EGUARÍ ABESTIA (Dickens en Canción de Navidad itzulita)
EUSKAL EDESTIA (Estornes Lasaren HISTORIA VASCA itzulita)
EGIAZKO JAINKOA (Colección Salesiana de lecturas dramáticasetik euskeratua)Iru ekitaldiko antzerkia.
I TA NI IRU (Jardiel Poncelaren TU Y YO SOMOS TRES, itzuli eta egokituta)
IBARROLA (Hil aurreko egunetan, Emmanuel Roblès-en Montserrat izeneko antzerki lana euskaratzen ari zen Luzear fran-
tsetetik, eta bere suhiaren aita Joseba Zinkunegik eman zion bukaera 1956an.)

HITZALDIAK

Naiz eta hitzaldi asko eman bere bizitzan zehar edozein eratako ekitaldietan, hiru hauen berri daukat oraingoz.

1930-Urrian, Lezon Jon Garbizu "Zubigar" Lezotar olerkariari buruzkoa da. (K.M.nan dago)
1947 EBB- **Euskeraren egoera Alderdian.** Elebitan egindako hitzaldia
Cuanto más vascos más españoles. Hitzaldi baterako zirriborrea, ez dakit sekula erabili zuen ala ez.

PRENTSAN

GIPUZKOAÑA (EGLren aldizkarian bere lehenengo idazlanak)
ARGIA (Argiaren zuzendari izatera ere iritsi zen, Bitor Garitaonandia hil zenean (1929), baina denbora gutxiko, Hain zuzen
ere, beste proiektu handi batean sartu baitzen buru-belarri.)
EL DÍA (Euskal orriaren arduraduna eta idazlea 1930etik 1936ra.)
EGUN (Gerra garaian Bilbon argitaratutako lehenengo euskal egunkaria sorreran ere haritu zen.)
EL PUEBLO VASCO (Bada artikulua bat Luzearrena, 1931ko irailean, urte haietako euskaltzaleasunaren egitekoa laburtzen
duena. Izenburu adierazgarriagorik nekez aurkitu: "Irudipen zoroak"...)

BESTELAKO LANAK

TXISTU-POXPOLIN (Umeentzat komikiak euskeraz, hauek eratzen eta zabaltze lanetan haritu zen)
DONOSTIA IRRATIA (Euskal orduaren antolatzailea eta hizlaria)
BILBO IRRATIA (Donostian bezala gerra garaian euskal irratsaioak prestatzen lagundu zuen)
EUKADI IRRATIA (Lehenengo Irratiaren prestatzaileetako izan zen eta Zuzendaria ere garai batean)
BERTSOLARITZA (Euskeraren inguruko ahal antolaketa guztietan hartzen zuen parte)
EUSKERAZALEAK (Euskal idazleen batzarraren alde ere egin zuen lana hemendik)
EUSKERA IRAKASTEKO METODOAK (Euskera erakusteko bizpahiru metodo prestatu zituen, zuzenean, irrati bidez, kartze-
lan... edonon ematekoak)
EUSKAL GOBERNUAREN BULETINA (gerra garaian Bilbon berak euskaratzen zuen)

ABESTIAK

Naiz eta hau ez izan bere lan garrantzitsuenetakoa, baditugu espetxeko garaian berak egindako abesti batzuen berri, geroztik
etzun gehiago egin arlo honetan nire ustez.

ESPETXERATUEN ERESERKIAK, (2) Dueson, 1937ko Urrilean
ERRAZKIN ETA MARTIARENAREKIN 4 ABESTI. Burgosko espetxean, E. Errazkinen musika, F. Martiarenaren harmonizazioa,
eta Luzearren letrarekin: **Maitetxo, Nere emazteari, Ene Aberria!, eta Maitasuna.**
BURGOSKO PENALEKO ORFEOIAK ABESTEKO. Erderaz idatzi zituen abesti batzuek penaleko orfeoarentzat.

AMALIA OROIMENEAN

Naiz eta atzerago beretzaz tarteka zerbait esana izan, (11gn. orrialdean adibidez), ezin dut bukatu liburutxo hau, bertan adierazitako "Luzear"en ekintzetan Amaliak izandako garrantzia gogoratu gabe.

Ez dago dudarik bere laguntza gabe ezin izango zituela bakarrik egin egindako lan guztiak eta sendia zaindu, bere lehenengo ardura hori zenez, bere emaztea gabe ezinezkoa izango zitzaion.

Naiz eta bera "maistra" izan, eta horretan jardun izan zen ezkondu aurretik, euskera ezin izan zuen menperatu bere bizi guztian, baina ala ere, beti arduratu zen "bere etxean" euskera izatea erabiltzen zen hizkera, batez ere umeen artean eta horrela bere lau seme-alabentzat bere hizkuntza euskera izan zen bizi guztian. Bere bi alabak, Amale eta Itziar euskal irakasleak "andereñoak" izan ziren beren jardura guztian, frankismo garaian isilpeko ikastolekin hasi eta jubilatatu artean.

Amalia erdian, magisteritzako ikaskidearekin 1916an

Badakigu politika aldetik bere senarraren arikoa zela, naiz eta berak ez militatu alderdian. Garai batean "Emakume abertzale" taldean sartzekoa izan zen baina ez zen sartu haiek "erderaz" ez zezaten egin bere erruz. Baita Anderrek irratan, poxpolinetan, etab. egiten zituen lanetan bere laguntza ere beti izaten zuen.

Eta zer esan guda garaian eta ondoren jasan behar izan zituenak, Donostiatik Zarautzera, handik Lekeitio eta Bilbora eta azkenik, itsasontziz Iparraldera 4 seme-alabekin. Ander bere "lanetan" eta gero espetxean jarraitzen zuen bitartean, berak ahalegindu behar izan zuen hauen zainketa eta heziketan. Alaba zaharrenak, Amalek, 12 urte zituen guda hasieran eta txikiak, Iñakik 4...

*Amalia, Amalek eta bere ahizpa Carmen
1924an*

Amalia eta lau seme-alabak Kanbon 1938an

Amalia 1948an Donibanen

Mundu arteko bigarren guda hasia zen 1939an eta alemaniarrek Frantzia sartuak zirenez, etxera itzultzea erabaki zuten eta 1940 berriro Donostian ziren, oraingoan aita gabe, Amalek 16 urte zituela, ikasketak utzi eta lanean hasi behar izan zuen, sendian dirurik sartzekoa beharrezkoa zenez. Badakigu euskerazko eta frantsezko klaseak ematen zituela ere, eta Amaliak bere ikasketak ere ematen zituen, garai gogorak haiek ere Ander Burgosko penalean jarraitu bai zuen 1943 urtea arte.

Orduan bere nekeak bukatuko zirela pentsatu balu ere, ez zen denbora luzerako izan, aurre esan bezala Ander "desterratua" izan zen espetxetik irten eta hilabete gutxira eta Madrilera abiatu behar izan zuen, eta ama berriro bakarrik lau umeekin... Ez zen denbora asko pasa eta Anderrek Madrilera joatea eskatu zion eta bertara joan ziren Amalia, Amale eta Iñaki.

Madriren egin zuten urteterdi inguru eta 1944ko irailean "zigorra kenduta" berriro Donostian ziren. Oraingoan luzerako izango zela pentsatu bazuen ere ez zen horrela izango.

Anderrek lehen esan bezala, bere «lanetan» jarraitzen zuen eta 1946 iheslari bihurtu behar izan zuen eta iparraldera atzerriratu.

Berriro bakarrik gelditu zen 4 seme-alabekin. Garai honetan Amale lanean zen 1945etik aurrera "Fides" inprimategiko ofizinan eta bere soldatarekin nolabait konpontzen ziren.

Hau dena gutxi ba zen, ba dakizue hemendik aurrera gertatutakoa ere, Ander 1949an, 51 urteekin, hil zen.

Oraingoan betirako bakarrik gelditu zen 4 seme-alabekin eta sendia nagusitzen hasia zen, Amale ezkontuta zen eta lehenengo biloba, Ander, ekarri zion Ander hil eta hamar egun barru, gero beste bat, eta beste bat, eta Itziar ezkondu zen eta gero Ander eta Iñaki ere, eta beste biloba piloa ekarri zizkieten, 24 biloba eta 5 birbiloba ere ezagutu zituen...

Amalia 1958an bere arduka 10 bilabekin

Arzelustarren bazkaria 1977an Arantzazun

Baina esan beharra da ARZELUStarren sendi osoa beti izan zuela bere inguruan, orduan eta bizi guztian.

Gutziz bidaiaria zen eta, ahal zuen guztietan, ez zuen ezetzik ematen bidaiatzeari, hemen ikusi dezakegu bere alaba Amalarekin, ITURENen bere amaren jaioterrian.

Sendiko ospakizun guztietan izaten zen, gabonetan, eta biloben ospakizunetan, lehenengo jaunartzetan eta gero ezkontzetan etab.

Jon Andoniren jaunartzean Joseba eta Amalia

1955ko gabonak

1958ko gabonetan

Bere 80 garren urtemuga ospatzen

Argazkietan 80gn urtemuga ospatzen bere seme alabekin eta beren bikoteekin (Iñakiren emazte Miren Maite falta da argazkian, ez dakit zer gaitik) eta bestean Sabin eta Miren lehenengo aldean, Anderren anaia eta arreba bat. Ez zen etxean egoteko jaioa eta azkenerarte bidaiatzen jarraitu zuen ahalik eta gehienetan, Nafarroa oso gogokoa zuen horretarako ere.

Esan beharra dut nik ikusi ta bizitakoa bere inguruan, ez nuen sekula haserrean ikusi, beti maitale, beti irribarretsu. Eta ahal zuena "euskeraz" eginez ume guztiekin, naiz eta berak ez menperatu...

1900ko urtarrilaren 26an jaio zen eta 1983ko apirilak 6an utzi gindun 83 urteekin, bere bizi guztia sendi osoari eman ondoren.

Miren Maite eta Karlasek ezkontzan 1980an

Eskerrik asko amona!

Honaino Anderren bizitza, nire lanaren amaiera (oraingoz behintzat), liburu honetan saiatu naiz bildu ditudan lan guztiak aipatzen, naiz eta ezin izan ditudan sartu osorik bertan.

Hemen aitatzen diren lan gehienak digitalizatuta ditut nahi dituenarentzako. Pen Drive batean pasa dezaioket eskatuz gero.

Bilbon, 2023ko apirilak 14an

Jonan Zinkunegi Arzelusek